

П.М.Сас*

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ВОЄННОЇ СЛУЖБИ ЗАПОРОЖЦІВ ТА ГРОШОВА ВИНАГОРОДА ЇМ ЗА УЧАСТЬ У ХОТИНСЬКІЙ ВІЙНІ 1621 р.

У статті проаналізовано міфологеми української історіографії стосовно політичних передумов участі запорожців у Хотинській війні 1621 р., а також дослідницькі версії про фінансування в той час козацького війська. Зроблено висновок, що в тому році запорожці формально були взяті на тимчасову воєнну службу за процедурою формування зтяжнього війська, а фактично – у складі окремого контингенту, сформованого за принципом найманої армії. З'ясовано величину, структуру й час видачі козакам найманської плати та екстраординарної грошової винагороди.

2006 р. виповнюється 385 р. з часу Хотинської війни 1621 р. – одного з найграндіозніших воєнних зіткнень XVII ст. в Європі, в якому сили запорожців і польсько-литовської армії протистояли османській воєнній могутності. На жаль, у сучасній українській історіографії дослідження цієї проблематики перебувають на рівні, напевно, 50-х рр. XX ст. – тобто часу, коли вийшла у світ єдина у вітчизняній історичній науці наукова монографія про Хотинську війну радянського історика М.Алекберлі¹ (звісно, якщо не брати до уваги компілятивну науково-популярну працю Г.Василенка)². Чи не тому в історичній літературі не можна знайти однозначну відповідь, приміром, на таке елементарне питання: в якому ж році (про більш точну дату навіть не йдеться) розпочалася ця війна?^а

Автор даної статті поставив собі за мету розглянути питання про грошову винагороду козаків, яку вони отримали від королівського уряду за участь у турецько-польській війні 1621 р., а також дослідити політико-правові засади їхньої служби в цій воєнній кампанії. Як видається, такий тематичний ракурс дослідження дає можливість з'ясувати реальний політико-правовий і воєнно-організаційний механізм участі козаків Війська Запорозького у Хотинській війні. Окрім того, з'являється нагода зробити хоча доволі вузький, однак репрезентативний зріз фахового рівня та дослідницького інструментарію українських істориків, які тією чи іншою мірою займалися "хотинською" проблематикою.

Історіографічні тіні-міфологеми з минулого в сучасній українській історіографії

В українській історіографії марно шукати пояснення того, на яких політико-правових принципах польський уряд залучив запорозьке військо на війну з турками, і яку роль у цьому відіграло видане ним козакам грошове жалування. Знайомство з працями вітчизняних істориків, в яких вони торкалися проблематики Хотинської війни, переконує у тому, що їхні пояснювальні версії націлені на відповідь на питання "чому", а не "як" запорожці були втягнуті у війну. Водночас в історіографії можна спостерігати, як певні помилкові гіпотези та ідеї, що неминуче супроводжують процес осягнення наукової істини (з'являючись через неповноту джерельної бази, суперечливість і двозначність змісту документів тощо), з часом в уяві представників нових поколінь дослідників набувають статусу реальних фактів, тобто стають елементом міфологізованої історичної свідомості, котра у пошуках інтелектуальної опори ширяє в присмеркових ідеях-тінях минулого.

* Сас Петро Михайлович – д-р іст. наук, провід. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

Одну з таких помилкових або ідейно тупикових версій щодо залучення запорозького війська на Хотинську війну, яка в подальшому на віру була сприйнята окремими дослідниками, концептуально сформулювали В.Антонович та В.Беца у 80-х рр. XIX ст. Пояснення цієї версії зводилися до суб'єктивного фактора: мовляв, зустрілися 1621 р. гетьман П.Сагайдачний і королевич Владислав та вдвох залагодили справу стосовно участі козаків у турецькій війні. У викладі В.Антоновича й В.Беца це звучало так:

"Королевич звернувся знову за допомогою до Сагайдачного. Гетьман побачився з королевичем на шляху його в Львові та обіцяв рушити на виручку польській армії з умовою, що уряд визнає владу козацького гетьмана на Україні, відмінить обтяжливі для козацтва розпорядження і відмовиться від підтримки того старшого над реєстровими (тобто визнаними урядом) козаками, якого владу він визнавав донині виключно законною; королевич виявив згоду з цими умовами, хоча виконання їх залежало винятково від сеймової постанови й, замінивши старшого реєстрових козаків, яким був тоді Бородавка, видав його Сагайдачному, під начальство якого і перейшло реєстрове ополчення. Конашевич негайно рушив з 40 000-ним загоном козаків до Хотина та з'єднався з польською армією"³.

З огляду на виявлені нині, а також уведені в науковий обіг раніше джерела, такі твердження В.Антоновича й В.Беца виглядають, м'яко кажучи, не надто переконливо. Адже навіть якщо П.Сагайдачний та королевич Владислав теоретично й могли зустрітися у Львові (відомо, що останній прибув із Варшави в це місто 10 липня⁴, а офіційна посольська місія П.Сагайдачного у Варшаві тривала впродовж 20–31 липня⁵), то син Сигізмунда III, вочевидь, не був таким невігласом у дипломатії, щоб роздавати випадково зустрінутому козацькому послу далекосяжні обіцянки ще до офіційного початку польсько-запорозьких переговорів у Варшаві. Та й П.Сагайдачному, котрий нібито добився від королевича всіх політичних поступок, яких тільки побажав, а після того негайно виступив із військом у хотинський похід, не було сенсу (не кажучи вже про брак часу) їхати до Варшави, щоб отримати там аудієнцію, як було насправді, в гнєзненського архієпископа і короля.

Як видно, В.Антонович та В.Беца не знали, що з 24 червня 1620 р. до 25 серпня 1621 р. гетьманом Війська Запорозького був Яків Бородавка. Якраз за його влади було проведено мобілізацію козацького війська й воно рушило у похід проти армії Османа II. Через це абсолютно безпідставним є твердження В.Антоновича та В.Беца про нібито якусь видачу Я.Бородавки П.Сагайдачному. Останній на той момент був тоді тільки запорозьким полковником і, звісно, не в його компетенції "обіцяти рушити на виручку польській армії". Так само він не міг вимагати від польської влади відречення від "старшого над реєстровими", оскільки в Україні у той час не було ні гетьмана останніх, ні самого їх війська, ані, тим більше, однойменного "ополчення", про що переконливо свідчать надійні джерела (загалом це питання потребує спеціального розгляду, оскільки в українській та польській історіографії і досі достатньо поширені уявлення про існування реєстрового козацького війська наприкінці другого – на початку третього десятиліття XVII ст.).

Наприкінці XIX ст. знайшлися дослідники, які повірили історичним реконструкціям В.Антоновича й В.Беца. Йдеться про Д.Яворницького, відповідний фрагмент праці якого ми наведемо нижче. Потреба у такому цитуванні пояснюється не тільки тим, що це дає можливість наочно простежити, як саме останній скористався ідеями своїх попередників. Це потрібно також з огляду на те, що зазначений текстуальний уривок з його праці став предметом активного інтелектуального засвоєння далекими нащадками цього дослідника. Отже, в своїй "Історії запорозьких козаків" Д.Яворницький писав:

"Владислав, як і під час московського походу, особисто звернувся до Сагайдачного з проханням про допомогу. Однак гетьман не одразу виконав просьбу ца-

ревича; він поставив щодо цього наступні умови: по-перше, щоб польський уряд офіційно визнав владу козацького гетьмана на Україні; по-друге, відмінив всі обтяжливі розпорядження щодо козацтва; по-третє, ліквідував би посаду козацького старшого. Королевич на все це погодився і видав Сагайдачному козацького старшого Бородавку. Після цього Сагайдачний зібрав армію в 40 000 осіб і рушив до Хотина"⁶.

Як видно, Д.Яворницький цілком прийняв тлумачну версію В.Антоновича та В.Беца, згідно з якою П.Сагайдачний самочинно домовився з Владиславом про участь козаків Війська Запорозького у турецько-польській війні 1621 р. й, мовляв, тільки після цього зібрав останніх (у цьому місці Д.Яворницький дещо підправив своїх попередників, які доводили, що П.Сагайдачний не збирав козацьке військо, а очолив його після усунення від влади Я.Бородавки) і повів їх під Хотин. Загалом історик певною мірою тільки систематизував виклад В.Антоновича та В.Беца, зробивши посилання на їхню працю.

Тим часом з'ясовується, що й на початку ХХІ ст. є вдячні поціновувачі ідей В.Антоновича та В.Беца і шанувальники авторської обробки їх, яку зробив Д.Яворницький. Ідеться про сагайдачознавців О.Гуржія й В.Корнієнка, які об'єдналися довкола Українського інституту воєнної історії (принаймні перший із них є директором цієї наукової установи). В їхній книжці "Воєнне мистецтво гетьмана Петра Сагайдачного" (К.,2002), що вийшла у видавничому форматі брошури під грифом двох наукових інститутів і однієї академії й адресована зокрема науковцям, викладачам та студентам вузів, є такий пасаж:

"Польський уряд, розуміючи всю небезпечність становища, що склалося, як і передбачав Сагайдачний, був змушений звернутися по допомогу до запорожців. Проте останній не відразу пристав на пропозиції королевича Владислава, а висунув свої умови: по-перше, щоб польський уряд офіційно визнав владу козацького гетьмана в Україні; по-друге, скасував усі обмеження стосовно козацтва. Королевич дав відповідну згоду і видав Сагайдачному його супротивника – Я.Бородавку. І тільки тоді Коношевич (?) зібрав значні козацькі сили і розпочав підготовку до походу"⁷.

Неважко переконатися, що О.Гуржій та В.Корнієнко цілком поділяють концепцію В.Антоновича й В.Беца про виступ запорожців на турецько-польську війну 1621 р. як результат політичного договору між П.Сагайдачним і Владиславом. Можливо, цю концепцію вони засвоїли через посередництво праці Д.Яворницького. Втім про це можна тільки здогадуватися, оскільки автори "Воєнного мистецтва гетьмана Петра Сагайдачного" не навели, на жаль, жодного бібліографічного посилання до описаного ними сюжету про уявні переговори останнього й королевича. Через це запозичену О.Гуржієм та В.Корнієнком концепцію можна розглядати стосовно їхньої книжки як своєрідний первинний макротекст В.Антоновича–В.Беца–Д.Яворницького. З нього історики засвоїли такі моменти: політична вимога П.Сагайдачного визнати владу козацького гетьмана в Україні; скасування урядових обмежень стосовно запорожців; видача останньому Я.Бородавки (О.Гуржій і В.Корнієнко уникають називати його "старшим"); проведення П.Сагайдачним після завершення переговорів із королевичем військової мобілізації козаків та здійснення підготовки до походу (з такого переказу цього пункту, що його зробили сучасні автори, не зовсім зрозуміло, чим перший захід відрізнявся від другого).

О.Гуржій і В.Корнієнко засвідчили також належну шану концепції В.Антоновича–В.Беца–Д.Яворницького у своїй черговій книжці "Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний" (К.,2004), випущеній у світ на замовлення Державного комітету телебачення й радіомовлення України за Програмою випуску соціально значущих видань. Попри те, що і на цей раз обидва історики, напевно, через технічний недогляд або, що ймовірніше, з огляду на заявлений ними науково-популярний профіль їхньої книжки не зробили жодної вказівки на авторів-батьків зазначеної концепції, вони підійшли до її відтворення з неабиякою творчою розкутістю. Щоб простежити, як змінився авторський стиль та творчий інструментарій цих істориків, наведемо відповідний уривок з їхньої праці:

"Польський уряд, розуміючи всю небезпеку, як і передбачав Сагайдачний, був змушений звернутися по допомогу до запорожців. Проте козацький ватажок не одразу пристав на пропозиції королевича Владислава, а висунув свої, вже звичні умови:

- 1) скасування посади козацького старшого, що призначався польським урядом;
- 2) офіційне визнання влади козацького гетьмана над Україною;
- 3) скасування обтяжливих розпоряджень щодо козацтва;
- 4) надання населенню України свободи віросповідання.

Королевич з усім погодився і навіть видав Сагайдачному на поталу його суперника у боротьбі за гетьманство – Я.Бородавку. Тільки тоді П.Конашевич-Сагайдачний зібрав значні військові сили і розпочав підготовку до походу"⁸.

Як видно, О.Гуржій та В.Корнієнко засвідчили настільки глибоке чуття особистої інтелектуальної співпричетності до концепції В.Антоновича–В.Беца–Д.Яворницького^b, що почали її творчо розвивати в потрібному їм напрямку. Так, вимоги, які нібито П.Сагайдачний висунув перед Владиславом, автори означили висловом "уже звичні", мовляв, "козацький ватажок" уже давно виступав за "скасування посади козацького старшого" й ратував за "офіційне визнання влади козацького гетьмана над Україною".

Причому однією тільки заміною прийменника "на" на "над" у фразі макротексту В.Антоновича–В.Беца–Д.Яворницького, в якій йшлося про вимогу визнання влади козацького гетьмана "на Україні", О.Гуржій та В.Корнієнко значно розширили ідейні обрії цієї концепції. Адже якщо у старому її варіанті згадану вимогу можна було витлумачити, приміром, як боротьбу П.Сагайдачного за визнання офіційною Варшавою влади нерестрового запорозького гетьмана й скасування уряду рестрового, то в оновленому йдеться вже про радикальну вимогу "козацького ватажка" визнати його владу "над Україною", тобто, як можна припустити, запровадити щось на кшталт гетьманського уділу в Україні або автономії Козацької держави.

Схоже, що О.Гуржій та В.Корнієнко не мають сумніву у правдивості подібних своїх вигадок. Недарма ж вони "послали" П.Сагайдачного "на початку Хотинської війни 1620–1621 років" (напередодні або на початку Цецорської битви 1620 р.?) у Варшаву добиватися для України автономії ("На початку Хотинської війни 1620–1621 років на звернення короля Сигізмунда III Вази та його уряду про допомогу у війні з турками Сагайдачний поїхав до Варшави, де подав королю вимогу про надання прав і привілеїв православному населенню та козацькому війську, виконання яких означало б надання Україні статусу автономії у складі Речі Посполитої")⁹.

Ще однією істотною новацією монографії "Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний" є те, що її автори додали до концепції своїх попередників новий пункт, а саме – вимогу "надання населенню України свободи віросповідання". Як видно, О.Гуржій та В. Корнієнко щиро вірять, що у перші десятиліття XVII ст. П. Сагайдачний сповна міг мати широту політичного кругозору й модерний погляд на конфесійні проблеми людини XXI ст. (досі з джерел було відомо тільки про те, що він обстоював конфесійні права включно православних, а не, приміром, також уніатів або мусульман).

Конструювання уявної історичної реальності в радянській історіографії

Як зазначалося, сучасні сагайдачознавці, очевидно, з певних технічних або творчих причин не підтвердили свій тісний зв'язок із концептуальними побудовами своїх попередників. Як би там не було, а додані О. Гуржієм і В.Корнієнком барви до історичних міражів концепції В.Антоновича – В.Беца – Д. Яворницького виглядають не надто оригінально.

Тим часом ще в українській радянській історіографії процес творення міфологізованої картини минулого, у тому числі з питань "хотинської" проблематики, не обмежувався тривіальним епігонством. Адже окремі історики тієї доби спро-

можні були цілком самостійно формулювати нове концептуальне бачення подій, що базувалося на власній уяві. Напевно, в цьому вони зверталися "до джерел", власне, послуговувалися канонами вітчизняної риторичної історіографії XVIII ст., в якій припускалося вигадування історичних сюжетів, "документів" тощо з тим, щоб подати читачам певний моральний урок¹⁰.

Із проблематики, що розглядається, у ролі своєрідного автора-ритора виступав В.Голобуцький. Для останнього не було проблеми, приміром, за власною творчою уявою змалювати козацькі повстання, які нібито відбувалися в Україні 1617 р. та 1619 р. Він інтригуюче писав, як до них приєдналася частина реєстрових козаків (яких у той час в Україні взагалі не було), існував вигаданий "гетьман реєстру" й, як того вимагали правила тогочасної партійної історичної науки, у козацькому середовищі нуртували класові пристрасті.

Фантазуючи в такому дусі, В.Голобуцький повідомляв читачам, що, мовляв, навесні 1621 р. через небезпеку турецької війни реєстрові та нереєстрові козаки тимчасово об'єдналися, а 15 червня зібралася їх рада за участю аж двох гетьманів – Я.Бородавки і П.Сагайдачного. Історик не переймався з'ясуванням політико-правової конкретики того, як представникам польського уряду й запорожцям вдалося домовитися про участь козацького війська у війні з турками, обмежившись фразою: "Рада ухвалила прийняти пропозицію сейму виступити в похід проти турків і відрядити своїх представників до короля". Утім, він напевно припускав, що на останній були висунуті певні політичні вимоги до центрального уряду. Адже, за його словами, послані до Варшави "гетьман" П.Сагайдачний та інші козацькі послы "не добилися від короля ніяких конкретних обіцянок стосовно збільшення реєстру, забезпечення козацьких прав тощо"¹¹. Викладені в такий спосіб ідеї В.Голобуцький у своїй основі повторив і в новому виданні своєї книги¹².

Звісно, що ефектна містифікація цього автора, яка з'явилася в чималому трактаті, підготовленому до друку впливовим у радянські часи Державним видавництвом політичної літератури УРСР, справила заворожуючий вплив не тільки на багатьох читачів, а й деяких довірливих істориків (прикметно, що нове видання книги В.Голобуцького вже рекомендоване Міністерством освіти України для використання у навчальному процесі).

Чи не першим своєрідну творчу естафетну паличку з рук В.Голобуцького підхопив Г.Василенко, який взявся і собі писати про повстання, які нібито палахкотіли в Україні 1617 та 1619 рр. Цей автор ганив "поганого" реєстрового гетьмана П.Сагайдачного й хвалив "доброго" нереєстрового гетьмана Я.Бородавку, які 1621 р. таки "пішли на тимчасове примирення" між собою, налякані турецькою загрозою. Більше того, Г.Василенко навіть перевершив свого ідейного натхненника В.Голобуцького в розстановці класових акцентів у вигаданих сюжетах. Приміром, якщо останній вважав за можливе "відправити" П.Сагайдачного в червні 1621 р. до Варшави у статусі гетьмана, то політично пильний Г.Василенко "усунув" його від влади на червневій козацькій раді, "віддавши" булаву представникові нереєстрового козацтва – Я.Бородавці¹³.

Отже, вигадану В.Голобуцьким історичну реальність автори стали сприймати як об'єктивну істину, а отже, також предмет для власного самостійного дослідження. Чи не тому, наприклад, і В.Марочкін писав, що у червні 1621 р. на козацькій раді зібралися реєстрові й нереєстрові козаки. Причому, розвиваючи далі ідеї В.Голобуцького та Г.Василенка, цей історик наголосив, що начебто на цій останній Я.Бородавку було обрано кимось на кшталт похідного гетьмана ("Козацьким гетьманом в Хотинському поході було обрано Я.Бородавку, що свідчить про те, що вирішальна роль на раді належала нереєстровим козакам і самовільно покочаченим селянам і міщанам")¹⁴.

А проте не всі радянські автори, які досліджували Хотинську війну, вважали за потрібне надмірно наголошувати на "реєстровій" темі. Свідченням цього є праці М.Алекберлі. Цей дослідник взагалі не бажав згадувати про гетьмана Я.Бородавку, в тому числі описуючи червневу козацьку раду 1621 р., на якій у нього фігурував П.Сагайдачний, причому без жодних вказівок на його владний статус у Війську Запорозькому. Водночас під впливом Г.Грабянки М.Алекберлі стверджував, що під час Хотинської битви під командуванням П.Сагайдачного нібито було 6 тис. реєстрових козаків. Що ж до того, за яких обставин запорожці взяли участь у Хотинській війні, то М.Алекберлі наголошував на такій головній причині: вони розгадали загарбницькі плани Османа II щодо України, через що, запевняв історик, готові були самостійно воювати проти турків ("Українські козаки вірно розуміли замисел турецько-татарських агресорів, тому вони готувалися до війни більш організовано, ніж будь-коли, незалежно від того, чи будуть вони воювати з неприятелем самостійно або ж спільно з поляками"). Виходячи з такого висновку, М.Алекберлі зобразив червневу козацьку раду як формальний захід, під час якого запорожці тільки й того, що "урочисто обіцяли допомогти (полякам. – П.С.) у війні проти турків". Водночас дослідник зауважив, що до короля були відправлені козацькі послы з "проханням залагодити релігійне питання, відмінити універсали, що були видані останнім часом проти православної церкви, дати гарантії з інших питань"¹⁵. Подібні твердження цей автор повторив і в іншій своїй праці¹⁶.

Прикметно, що Г.Василенко, який був озброєний хибною теорією про поділ козаків напередодні Хотинської війни на реєстрових та нереєстрових, а також ученням про вирішальну роль народних мас в історії, своєрідно підправив тезу М.Алекберлі стосовно того, що "українські козаки вірно розуміли" агресивні плани турків і татар. Цей автор наголосив, що, насправді, мовляв, це "український народ добре розумів". Причому він приписував запорожцям початок мобілізації ще до прибуття до них королівського посла, який вирушив до них із Варшави у листопаді 1620 р. ("Український народ добре розумів, яка грізна небезпека нависла над ним. Запорозькі і реєстрові козаки ще до приїзду посланців сейму розпочали серед населення підготовку до оборони свого краю")¹⁷.

Ідею "доброго розуміння" козаками й загалом народними масами небезпеки турецької агресії проти Польщі та України як головну причину рішення запорожців надати воєнну допомогу королівському уряду поділяв також К.Гуслистый. Причому він абстрагувався від розгляду механізму прийняття цього останнього ("Скликана в Сухій Діброві (на Київщині) козацька рада, в якій взяло участь багато міщан і православного духовенства, добре розуміючи, що султанська Туреччина намагалася підкорити Польщу й Україну, вирішила дати відсіч турецьким загарбникам")¹⁸.

Вітчизняні історики про плату запорожцям за воєнну кампанію 1621 р.

Серед українських істориків були і такі, котрі не тільки звертали увагу на загальний політико-дипломатичний аспект переговорів польського уряду з представниками Війська Запорозького стосовно участі козаків у війні з турками, а й називали величину грошової суми, що їй отримали останні за Хотинську кампанію. Дехто з дослідників писав і про те, з яких виплат вона складалася та коли гроші опинилися у козацьких руках.

Приблизно наприкінці другого десятиліття XVIII ст. специфічну відповідь на деякі з цих питань дав козацький історик С.Величко. Він виходив з того, що запорожці отримали винагороду від польської влади через декілька місяців після закінчення Хотинської війни. Згідно з його версією, до Києва тоді прибув коро-

лівський підскарбій з грошима. Окрім 4 тис. золотих^c для старшини, а також особливих подарунків для П.Сагайдачного, він привіз ще й 400 тис. талярів^d на все Військо Запорозьке. Ці гроші мали бути роздані 50 тис. козаків – тим, які воювали під Хотиним і на Чорному морі. Їх належало також видати вдовам та іншим родичам загиблих запорожців. Інформацію про такі фантастично великі суми грошової винагороди С.Величко подав у "документі", який, насправді, був плодом його уяви. Йдеться про лист Сигізмунда III, що його король нібито написав 12 січня 1622 р. й адресував П.Сагайдачному і всьому Війську Запорозькому¹⁹.

Звісно, що покладатися на цифрові викладки, які подав С.Величко в своєму вигаданому листі, було б вельми необачно. У цьому переконує елементарна логіка. Так, 400 тис. талярів, або не менш ніж 800 тис. злотих, якими С.Величко "винагородив" козаків, дорівнювали звичайним доходам коронного скарбу, а то й перевищували останні: на початку XVII ст. вони становили 580 тис. злотих, на початку 20-х рр. того ж століття – близько 800 тис. злотих, а на Хотинську війну завдяки надзвичайному 8-кратному збору та приватним пожертвам духовенства вдалося зібрати близько 5 млн злотих²⁰. А проте апокрифічний лист Сигізмунда III, про який йдеться, деякі вітчизняні історики XIX–XX ст. вважали автентичним, у тому числі окремі радянські дослідники²¹.

В історіографії висловлювалися й зваженіші порівняно з даними С.Величка (хоча також безспірні) думки про час, величину та структуру винагороди, яку отримали запорожці – учасники Хотинської війни. П.Жукович у своїй праці зreferував текст листа ксьондза Оборницького до Сигізмунда III від 28 червня 1621 р., в якому йшлося про роздачу 20 тис. злотих 40 тис. козаків на раді у тому ж місяці. Причому він слушно зауважив, що така грошова винагорода була "занадто недостатня", щоб заохотити запорожців на війну проти турків. Тим часом, на думку П.Жуковича, до цього козаків спонукала й ненависть до "ворогів християнського імені", а також той факт, що нібито польський уряд задовольнив більшість їхніх вимог – за винятком тих, що стосувалися православного конфесійного питання, для залагодження якого до Варшави відбуло спеціальне посольство. Посилаючись на праці Я.Собеського, автор писав, що під час Хотинської битви польське командування пообіцяло запорожцям 15 тис. злотих як компенсацію за їхні матеріальні збитки (він наводив також посилання на щоденник Хотинської війни польського шляхтича Я.Остророга, в якому щодо цього фігурувала інша цифра – 40 тис. злотих). П.Жукович стверджував, що нібито у перші місяці 1622 р. козакам не виплатили ці гроші. Водночас він слушно критикував повідомлення С.Величка про роздачу 400 тис. талярів 50 тис. запорожців, які воювали під Хотиним і боролися з турками на морі, а також 4 тис. золотих гетьману та старшині²².

М.Грушевський виходив з того, що участь козаків у Хотинській війні стала dokonаним фактом винятково завдяки тому, що вони виявили добру волю у відповідь на прохання офіційної Варшави. На думку історика, під час червневої ради 1621 р. запорожці не спромоглися скористатися фактором турецької загрози, щоб ультимативно добитися від центрального уряду всього, чого вони бажали, через відсутність твердої політичної волі, рішучості й психологію покірних підданих. Це нібито стосувалося як "козаччини Сагайдачного", котра щиро бажала позитивного вирішення православного конфесійного питання в Речі Посполитій, так і "головорізів Бородавки", яких до участі у війні підштовхував насамперед "дзенькіт червінців та перспектива великої кампанії на королівській службі, добичництва і повної свободи та самоволі "на волості" під покривкою тої королівської служби". Причому "дзенькіт червінців" для М.Грушевського означав зовсім не плату запорожцям за участь у хотинській кампанії, а тільки розданий козакам для їхнього заохочення до мобілізації жолд^e за 1620 р., заборгований їм польсь-

ким урядом²³. Цю думку він, вочевидь, почерпнув з праці польського історика Й.Третяка (про його погляди детальніше йтиметься нижче).

На відміну від М.Грушевського, О.Апанович розглядала факт роздачі запорожцям у червні 1620 р. 20 тис. злотих як виплату жалування тим з них, котрі йшли на королівську службу. Остання стверджувала (на жаль, в її монографії немає посилань), що під час Хотинської битви польське командування видало козакам "плату 50 тисяч золотих". Дослідниця звернула також увагу на політичну підоснову ухваленого запорожцями на червневій раді рішення виступити в похід проти турків, що зводилася до такої формули: участь у турецькій війні в обмін на виконання польською владою козацьких вимог ("Козацька рада ухвалила виступити на допомогу польському війську, обумовлюючи свою згоду на участь у війні виконанням королівським урядом ряду вимог: визнання прав козацтва, розширення реєстру, скасування королівських універсалів, спрямованих проти козацтва, визнання вищої православної ієрархії на чолі з митрополитом Іовом Борецьким, яку в кінці XVI ст. скасували польські феодалі й котру при активній участі Петра Сагайдачного знову висвятив патріарх Феофан у 1620 р.")²⁴.

Щодо питання, яке розглядається, висловилися також історики-аматори А.Палій та О.Чувардинський. Їхня авторська позиція полягає зокрема майже в дзеркальному відтворенні поглядів О.Апанович, про які йшлося вище. Причому ці сагайдачнознавці не зробили посилання на джерело, звідки вони почерпнули чужий текст²⁵. У цьому немає нічого дивного. Адже А.Палій і О.Чувардинський творять своєрідний жанр історичної літератури "генералів" (вони воліють називати себе відповідно генерал-есаулом та генерал-хорунжим: цю інформацію, як і повний послужний список А.Палія й О.Чувардинського, а також погрудні фотографічні портрети авторів вміщено на палітурках їхніх книг), в основу якого покладено плагіат як найважливіший творчий метод.

Таким чином, вітчизняні історики, котрі досліджували проблематику Хотинської війни 1621 р., зазвичай, називали дві головні політичні причини залучення запорожців до цієї воєнної кампанії: почуття патріотичного обов'язку, що спонукало їх стати на захист Вітчизни від ворога, а також сподівання отримати від центрального уряду певні політичні поступки (П.Жукович додавав до цього ще і ненависть козаків до "ворогів християнського імені"). Окремі автори (М.Грушевський) припускали, що більшість запорожців підганяла на цю війну жадаба до наживи, здобичі. В межах зазначених пояснювальних схем тільки поодинокі дослідники занотували факти виплат козакам тих чи інших грошових сум. Жоден із цих істориків спеціально не ставив питання про політико-правову сутність акту видачі грошей запорожцям у формалізації відносин останніх із центральним урядом на час Хотинської війни.

Водночас в українській історіографії вельми живучими виявилися різні міфологеми як щодо інституційної природи та соціально-політичної історії запорозької спільноти в перші десятиліття XVII ст., так й участі козаків у Хотинській війні. З'ясовується, що такому міфологізованому дискурсу українських авторів аж ніяк не шкодила (а, можливо, сприяла) жорстка партійна цензура радянських років. Ще комфортніше в світі уявної історичної реальності почувуються сучасні воєнні історики, котрі мають схильність до подібного типу мислення. Свідченням цього є те, що з-під їхнього пера вельми регулярно виходять праці з фантазійним еством. Зважаючи ж на те, що у боротьбу за довірливого читача сміливо вступила також генерація воєнних істориків-аматорів зі своєю "важкою артилерією" плагіату, то напрошується не надто оптимістичний висновок: якщо дослідження зазначеної проблематики йтимуть саме таким магістральним шляхом, то, напевно, ще довго доведеться чекати її фахового вивчення українськими дослідниками історії воєн і військового мистецтва.

Версії польської історіографії

Питання про грошову винагороду запорожців, а також політико-правові засади їхньої участі у Хотинській війні певною мірою висвітлювалися і в польській історіографії. За слушним спостереженням Й.Третьяка, у той час "залежність козаків від Речі Посполитої була не дуже ясна, через що недостатньо було надіслати їм наказ та жолд, щоб вони підкорилися наказу, потрібно було прихилити їх до себе й впевнитися в їхній допомозі"²⁶. На думку цього дослідника, польський уряд обмежився політичними переговорами із запорожцями та не виділив якоїсь спеціальної плати для їхнього війська, яке він залучав для відбиття турецької агресії.

Механізм грошової винагороди для козаків уявлявся Й.Третьяку такий: вони мусили вдовольнитися жолдом, розмір якого було визначено, за Роставицькою угодою 1619 р., тобто 40 тис. злотих. Цей останній, стверджував автор, запорожці отримали вже у червні 1621 р. Щоправда, це була тільки заборгована плата за 1620 р. Причому, як припускав історик, 20 тис. злотих отримали козаки, а ще 20 тис. злотих забрала собі старшина, пустивши частину цих грошей на поточні військові витрати. Після Хотинської битви знову постало питання про плату запорожцям, оскільки козаки виявили невдоволення жолдом, що був передбачений для них Роставицькою угодою, а також дошкульними збитками, яких вони зазнали під Хотиним. Щоб умовити запорожців і далі тримати оборону, польсько-литовське командування й комісари пообіцяли їм збільшити жолд на 10 тис. злотих, довівши його, отже, до 50 тис.²⁷

Польські автори звертали увагу на те, що офіційна Варшава розпочала налагодження контактів із козаками стосовно їхньої участі в польсько-турецькій війні, що очікувалася, вже невдовзі після Цецорської битви, на осінньому 1620 р. сеймі. Зокрема на цьому наголошував Р.Маєвський. Що ж до виданих запорожцям грошей у зв'язку з воєнною кампанією 1621 р., то названий дослідник називав тільки одну виплату, що її зробив королівський посол Б.Обалковський у червні 1621 р., – 40 тис. злотих²⁸ (насправді – 20 тис. злотих).

Л.Подгородецький виходив із того, що польському уряду вдалося схилити козаків до участі в Хотинській війні завдяки політичним методам. На його думку, важливу роль у залагодженні цієї справи відіграла відозва єрусалимського патріарха Феофана до запорожців (зроблена на прохання Сигізмунда III). Після неї король надіслав П.Сагайдачному 40 тис. злотих (насправді ж гетьманом тоді був Я.Бородавка). Історик звернув увагу на той факт, що на козацькій раді у червні 1621 р. запорожці погодилися піти на війну з турками за умови визнання польською владою нововисвяченої православної ієрархії. Як і Й.Третьяк, він вважав, що виплачені тоді козакам 20 тис. злотих були їхнім заборгованим жолдом. Дослідник також стверджував, що під час Хотинської битви комісари пообіцяли запорожцям виплатити ще 50 тис. злотих²⁹.

В монографії Л.Подгородецького, яку він написав разом із Н.Рашбою, очевидно, під впливом цього радянського історика з'явилася фантастично велика сума виплат козакам за їхню участь у Хотинській кампанії – 400 тис. талярів³⁰. Л.Подгородецький не відмовився від цієї цифри й у своїй новій книзі про Хотинську війну, яку вже самостійно випустив у світ 1988 р.³¹

1983 р. вийшла монографія Я.Петжака "По Цецорі та під час Хотинської війни. Сейми в 1620 й 1621 роках". У ній автор подібно ряду інших польських істориків слушно наголошував на тому, що вже під час роботи осіннього 1620 р. сейму Сигізмунд III відправив із посольською місією до запорожців свого дворянина Б.Обалковського (причому нібито з листом єрусалимського патріарха Феофана), закликаючи їх вдарити на турків і татар. Солідаризуючись із Й.Третьяком,

Я.Петжак звернув увагу на те, що це був не просто наказ монарха своєму війську виступити на війну, а по суті дипломатичний крок із метою переконати козаків у необхідності воювати з турками. Через це серед аргументів, які польська влада хотіла донести до запорожців, був такий: відбиття турецької агресії важливе не тільки для "інтересів Речі Посполитої, а й всього християнства". Історик вірно наголосив на тому, що переговори центрального уряду з козаками відбулися в кілька етапів³².

Якщо у названій вище праці Я.Петжак опустив фінансовий бік справи щодо залучення запорожців на польсько-турецьку війну 1621 р., то в своїй новій монографії, котра вийшла друком 1987 р., він зазначив, що на початку 1622 р. козакам було виплачено так звану хотинську донативу (даровизну) у сумі 40 тис. злотих³³.

Щодо питання, яке розглядається, деякі міркування висловив В.Серчик. Так, загалом стверджуючи, що вже в перші місяці 1621 р. розпочалася мобілізація козацького війська (яку "заохотив посланець Сигізмунда III"), він відзначив наступне: в червні 1621 р. запорожці отримали 20 тис. злотих, а у вересні під Хотиним їм було обіцяно виплатити ще 10 тис.³⁴.

У працях сучасних польських дослідників, що вийшли порівняно недавно, традиційно для національної історіографії приділяється помітна увага розгляду політичних контактів між центральним урядом та представниками Війська Запорозького щодо залучення козаків на війну з турками³⁵.

Привертають увагу спостереження А.Беджицької й Я.Качмарчика відносно характеру грошових виплат запорожцям за їхню участь у Хотинській кампанії. На думку цих дослідників, отримані козаками в червні 1621 р. 20 тис. злотих не могли бути заборгованим жолдом за 1620 р., оскільки даний борг їм повернули тільки влітку 1622 р. Насправді, ці гроші являли собою винагороду за їхню участь у війні проти турків. Що ж до обіцяної запорожцям у вересні 1621 р. під Хотином суми, то її не можна розглядати як жолд, у тому числі тому, що, згідно з Роставицькою угодою, останній у розмірі 40 тис. злотих призначався тільки 3-тисячному реестру та аж ніяк не 40-тисячній запорозькій армії, що воювала під Хотином. Обіцяні ж тоді гроші (40 або 50 тис. злотих) були екстраординарною винагородою за збитки, яких вона зазнала в ході воєнних дій³⁶.

Висловлені А.Беджицькою й Я.Качмарчиком міркування загалом слушні. Щоправда, не можна погодитися з їхнім твердженням про те, що винагорода козакам за участь у війні дорівнювала тільки 20 тис. злотих і 40 або 50 тис. хотинської донативи. Викликає також заперечення теза А.Беджицької та Я.Качмарчика про нібито передбачену Роставицькою угодою виплату 40 тис. злотих жолду 3-тисячному контингентові реєстровців. Насправді, згідно з цим документом, реєстрове військо не запроваджувалося й не встановлювалася його чисельність.

Як можна переконатися, серед польських істориків немає однастайності стосовно того, яку грошову винагороду отримали запорожці за участь у війні з турками 1621 р. і з котрих вона складалася виплат. Прикметно, що на поглядах окремих дослідників опосередковано позначився певний вплив відповідних цифрових викладок С.Величка, тобто версій української риторичної історіографії XVIII ст. Що ж до політико-правової природи участі українських козаків у воєнній кампанії 1621 р., то це питання предметно не досліджувалося в польській історіографії. Водночас її представники приділили значну увагу висвітленню змісту політичних переговорів між центральним урядом та запорожцями, темою яких була війна з Османською імперією, а також висловили ряд слушних спостережень щодо грошових сум, які потрапили до козаків у зв'язку з Хотинською кампанією 1621 р.

Основні принципи організації найманого війська в Речі Посполитій

Як відомо, у воєнних кампаніях, що їх вела Річ Посполита в першій половині XVII ст., у тому числі в Хотинській війні 1621 р., брали участь великі військові підрозділи запорожців, послуги яких оплачував польський уряд. Подібна практика виходила з особливостей формування найманого професійного війська в Речі Посполитій, а також відображала загальноєвропейські тенденції у цій сфері^f.

Занепад середньовічного рицарства в Європі спричинився до того, що головну роль у війнах почали відігравати найманці, тобто солдати, які воювали за контрактом і виключно за гроші. Формування, утримання й введення в бій цих збройних сил стало справою своєрідних бізнесменів від війни – професійних вербувальників. Уже наприкінці XIV ст. в Італії вони – так звані кондотьєри – набули офіційного статусу. У *condotta* (звідси походить назва останніх), або контракті між замовником та постачальником найманої воєнної сили, зазначалася кількість людей, які мають бути завербовані до війська, а також термін їх служби і величина плати. У XVI ст. на ринку найманських послуг особливо популярні стали воїни-професіонали з Німеччини й Іспанії, які конкурували між собою. Прикладом, німецькі найманці – ландскнехти, які були протестантами, не вагаючись, воювали під католицькими знаменами Іспанії та Франції. Наприкінці XVI – у XVII ст. найманські армії зросли до таких розмірів, що майже втратили керованість. Через відсутність регулярної плати скрізь снували дезертири з них, які грабували і нищили цивільне населення. Деякі ж військові бізнесмени ставали знаменитими багачами, як богемський герцог Альбрехт фон Валленштайн, котрий контролював території від Балтики до Богемії й розгорнув масштабну діяльність із постачання імперським арміям солдатів, зброї, спорядження та провіанту³⁷.

Тогочасні європейські володарі мали справу з двома категоріями професійних воїнів: найманцями і так званими зтяжними (від слова "зтягувати", тобто вербувати на воєнну службу). Найманців набирал на останню контрактант (як правило, професійний офіцер), котрий мав у цьому комерційну зацікавленість. Він укладав з володарем, якому було потрібне таке військо, угоду про його чисельність, вид озброєння, терміни служби, а також плату. Отже, той, хто потребував цю воєнну силу, наймав уже готові підрозділи. Причому солдати останніх, сформованих на такій основі, складали присягу своєму командирові (як правило, це був той самий контрактант).

Що ж до зтяжного війська, то контрактанти – командири підрозділів – формували їх тільки від імені зацікавленого володаря. Отже, на відміну від перших, зтяжні війська створювалися безпосередньо за його велінням, тобто їх не наймали як уже готові підрозділи. Саме цей тип війська прижився в Речі Посполитій³⁸.

Певні політико-правові та військово-організаційні відмінності між вербуванням солдатів до найманих та зтяжних підрозділів не впливали на сутнісну організаційну модель таких формувань. Адже в обох випадках це були найманці.

Основу польського зтяжного війська становили кварцяні підрозділи. Вони були створені, згідно з рішенням вального сейму 1562–1563 рр. На їхнє утримання спрямовувалася чверть від наданих у держання королівщин, що називалися "кварти" (звідси назва "кварцяне"). Таке військо існувало на постійній основі. Його чисельність була порівняно невелика. В різні періоди вона сягала 3–5 тис. жовнірів. Тому під час війни збройні сили держави доводилося збільшувати за рахунок набору нових зтяжних підрозділів, які після закінчення воєнної кампанії розформовувалися³⁹.

Отже, до тимчасового зтяжного війська вербували від імені короля. На це йшли фінансові ресурси, зібрані згідно із сеймовими податковими ухвалами (частково це могли бути й приватні королівські кошти). Король і коронні гетьмани виз-

начали список командирів та надсилали їм так звані приповідні листи на право організації військових підрозділів. Уповноважені урядом командири-організатори отримували грошовий аванс із уже зібраних податків або ж брали на свої потреби кошти у кредит. Ці ротмістри обмежувалися вербуванням елітарного складу військового підрозділу – товаришів (ними ставали шляхтичі) й надавали їм певний грошовий аванс. За рахунок отриманих коштів (нерідко докладаючи власні) товариші набирали почет – рядових жовнірів, купували зброю, коней, різне спорядження. Набрані таким шляхом підрозділи стягувалися в наперед визначене місце збору, де відбувався воєнний огляд. Там жовніри складали присягу та отримували решту суми, що їм належала за перший квартал служби. Початок останньої розпочинався з дня огляду⁴⁰.

Риси військового найманства козаків у Великому князівстві Литовському

Подібний до описаного вище принцип комплектування найманого війська практикувався також у Великому князівстві Литовському, зокрема під час його війни з Московською державою в 60-х рр. XVI ст.⁴¹ Саме тоді козаки вперше стали об'єктом цілеспрямованих воєнно-організаційних заходів державної влади, що здійснювалися щодо формування зтяжного війська.

У той час офіційно визначеним литовським урядом вербувальникам – українним урядникам – наказано було від імені великого князя литовського оголосити "козацький" набір до зтяжного війська для участі у війні з Московською державою. Вербування мало здійснюватися на засадах добровільності й передбачало виплату козакам грошового жалування. Таке публічне "закликання" до війська було важливою організаційною фазою у формуванні зтяжних підрозділів і націлювалося на вербування придатних до служби козаків із внесенням їх до реєстрів, тобто списків особового складу війська. Рішення великокнязівського уряду про виділення коштів на новосформовані підрозділи приймалося після отримання з місць зазначених реєстрів.

Отже, схема вербування козаків на московсько-литовську війну зводилася до такого: 1) публічне оголошення від імені великокнязівського уряду набору до зтяжного війська; 2) запис завербованих до реєстрів; 3) фінансування державною владою військових підрозділів на підставі наявних в останніх даних.

У ході війни з Московською державою литовська влада дещо скоригувала свої загальні мобілізаційні підходи щодо козаків. Ідеться насамперед про покладення на "осілих десятників" функцій безпосередніх вербувальників добровольців з їх числа та представників інших соціальних верств ("тамтешніх підданих")⁴¹.

Загалом вербування козаків на службу у литовське зтяжне військо відбувалося в межах організаційної схеми, за якою безпосередніми вербувальниками виступали уповноважені державною владою командири. У даному разі це були десятники, яких призначали старости й котрі за своїм статусом відповідали, судячи з усього, товаришам польських зтяжних рот. Ключова роль старост в організації на місцях набору козаків до зтяжного війська зумовлювалася ще і тим, що вони розпоряджалися грошима та сукном, які центральний уряд Великого князівства Литовського виділяв на цю справу⁴².

Деякі деталі практичного механізму вербування козаків на державну військову службу постають з листа великого литовського гетьмана Григорія Ходкевича до брацлавського воеводи, дворного литовського гетьмана князя Романа Сангушка (квітень 1568 р.)⁴³.

Як видно з цього документа, в ролі організаторів і командирів зтяжних підрозділів виступали особи, пов'язані з козаками, – Біруля, Телиця, Оскирко й Б.Кош-

чич. Саме з ними Г.Ходкевич уклав угоду про найманську службу ("змовил" останніх), домовившись про жалування їх грошима та сукном. Причому найвірогідніше йшлося про найм уже сформованих козацьких підрозділів. На користь цього свідчить той факт, що незадовго до укладення даної угоди Семен Біруля, Богдан Телиця і Григорій Оскірко перебували із своїми загонами під командуванням князя Р.Сангушка, титулюючись "козацькими ротмістрами"⁴⁴. Водночас у зв'язку із закінченням термінів служби підрозділів, завербованих ротмістрами-шляхтичами, великий литовський гетьман хотів ще затримати їх на війні^h.

Отже, козаки, котрі поступали на службу в литовське військо, отримували жалування (подібно до "служебних людей" шляхетських рот) грошима, а також сукном. Вище військово командування Великого князівства Литовського фіксувало їх у спеціальних реєстрах, в яких зокрема вказувався розмір жалування⁴⁵. Це останнє не було уніфіковане й залежало від конкретної угоди з "роботодавцем". Наприклад, у шляхетських ротах плата дорівнювала 4 копи литовських грошей за квартал⁴⁶. На початку 1569 р. князь Р.Сангушко прийняв на тимчасову службу 30 козаків для служби в новозбудованому замку, розташованому за три милі від московської фортеці Ули та за шість миль від Полоцька. Їм було обіцяно тоді по 2,5 копи литовських грошей на квартал⁴⁷.

Військова найманська служба запорожців наприкінці XVI – на початку XVII ст.

З виникненням та утвердженням Війська Запорозького як самовладного політичного інституту питання найму козаків змістилося в іншу площину. Воно вийшло за межі суто військово-організаційного заходу і набуло політичного виміру. Згоду на службу за наймом, а також на її військові й фінансові умови давала козацька рада. За таких обставин в інституційних межах Війська Запорозького ставала неможлива діяльність командирів-вербувальників, оскільки вони в індивідуальному порядку набирали професійних воїнів на службу. Натомість зацікавлені "роботодавці" в особі володарів адресували пропозиції щодо неї через своїх повноважних представників безпосередньо козацькому загалу Війська Запорозького.

Показовими щодо цього були переговори козаків про вступ їх на службу до німецького імператора Рудольфа II (1594). Як видно з щоденникових записів посла останнього Еріха Лясоти, ці переговори вкладалися у схему укладення угоди про службу на засадах найманого війська. На козацькій раді були обговорені різні аспекти служби імператорові, зокрема фінансовий. Запорожці піднімали питання про поквартальну оплату своїх найманських послуг. Для узгодження з німецькою стороною всіх деталей служби та укладення юридично правомочного договору до Рудольфа II було відправлено двох послів від Війська Запорозького, уповноважених вести переговори і за їх результатами підписати відповідні документи⁴⁸.

Під час попередніх переговорів з Е.Лясотою козацька сторона порушувала також ряд питань, що мали політичний підтекст, зокрема про політичну і моральну значущість рицарського чину, християнський обов'язок своєї служби, що здійснюватиметься під військовими клейнодами імператора. Йшлося також про залучення до антитурецького походу сил московського царя⁴⁹. Тобто запорожці поставали не просто в ролі звичайних найманців, котрих цікавить тільки готівка, а й висловлювали свої політичні орієнтації та інтереси як представники окремої суб'єктної спільноти.

Аналогічна методика військового найму (вербування готового війська) простежується зокрема при залученні польським урядом на початку XVII ст. козаків на тимчасову військову службу у Лівонії (Інфлянтах). До пропозиції про найманство, що надійшла з Варшави, запорожці поставилися без великого ентузіазму. Як

випливає з листа Бартоша Верещинського (брата київського католицького єпископа Йосипа Верещинського) до великого коронного гетьмана Яна Замойського від 15 квітня 1601 р., гетьман Самійло Кішка тричі збирав раду, де обговорювалося питання про участь козаків у лівонській кампанії. Однак жодного рішення тоді не ухвалили. Запорожці вважали умови найманської служби в далекій країні неприйнятними й остерігалися, що туди їх буде "заведено на погибель"⁵⁰.

Привертає до себе увагу те місце зазначеного документа, де йдеться про розподіл найманського жалування між козаками. Б.Верещинський зауважив, що С.Кішка сказав на раді таке: "Спочатку були обіцяні гроші та сукно на чотири тисячі, а тепер – на шість, тим ліпше, матимемо довші сукні"⁵¹. Частина учасників ради, яким, очевидно, належав вирішальний голос, тлумачили слова гетьмана у тому сенсі, що як обіцяне раніше польським урядом жалування (з розрахунку на 4 тис. запорожців), так і нові обіцянки офіційної Варшави стосовно виплат (на 6 тис. козаків) стосуються винятково учасників молдавського походу 1600 р. ("ми те заслужили, а інші нехай собі заслужать")⁵².

Звідси добре видно, що, укладаючи із запорожцями угоду про воєнний найм, польський уряд визначав тільки загальну чисельність та посадову структуру підрозділу, що його він брав на службу, й зобов'язувався останньому оплатити її. Розподілом плати між козаками-найманцями, а також комплектуванням їх контингенту особовим складом запорожці займалися самі. Цим, до речі, пояснюється те, що в подібні воєнні походи виступала більша кількість козаків, ніж це передбачалося відповідними угодами (таких волонтерів, очевидно, приваблювала перспектива воєнного здобичництва).

Що ж до піднятого С.Кішкою питання на козацькій раді про перегляд плати запорожцям, власне, збільшення чисельності тих, хто мав її отримати, з 4 до 6 тис. осіб, то, вочевидь, у даному разі не йшлося про додаткову для них винагороду, оскільки в польського уряду для такої щедрості, окрім іншого, не було фінансових можливостей (у нього ще залишалися борги перед жовнірами, які брали участь у молдавському поході)⁵³. До того ж виходило, що уряд піднімав питання про додаткове жалування двом тисячам козаків, не розраховувшись із старими боргами, тобто не сплативши належних сум чотирьом тисячам учасників воєнного походу до Молдавії 1600 р.

Як видається, насправді, польський уряд вирішив завербувати 2-тисячний контингент запорозького війська для відправки його в Лівонію. Це підтверджує інструктивний лист-циркуляр короля від 22 квітня 1601 р., адресований великому коронному гетьману⁵⁴. У ньому йшлося про "приповідання" воєнної служби в останній, визначалася чисельність військових підрозділів (козаків мало бути 2 тис.), їхній штатний розклад, суми, що призначалися на жолд і воєнно-технічні потреби. Принаймні у першій половині квітня основну інформацію про умови найму до Лівонії запорожці мусили знати. Адже лист Б.Верещинського, в якому піднімається тема майбутньої служби в Лівонії, у тому числі фігурують відомості про додаткове жалування двом тисячам козаків, був написаний 15 квітня.

У зазначеному королівському циркулярі окремий пункт присвячено вербуванню військового підрозділу: "Спочатку 1000 запорозьких козаків був визначений [жолд] на кожного по 12 злотих, той жолд здався зависоким. Потім на 2000[козаків] було зроблено такий розрахунок на одну чверть (квартал. – П.С.): їхньому гетьманові – 200 зл.; 4 полковникам – по 30 зл.; 8 осавулам – по 30 зл.; 20 сотникам – по 20 зл.; 12 обозним – по 30 зл.; 152 десятникам – по 10 зл.; 16 особам – прапорникам, сурмачам, бубністам, трубачам – на 1799 піших – по 6 зл.; 12 пушкарям – по 15 зл.; на порох, олово, селітру – 500 зл. Разом те склало 14 146 зл. А додаючи їм ще жолду по 3 зл. [на кожного], якщо з'явиться потреба у такому поліпшенні, [усього] 6000 зл. Разом на козаків – 20 146 зл."⁵⁵

Польський уряд переймався тим, щоб найняти більше запорожців за якомога меншу плату. Спочатку було вирішено взяти на службу тисячу козаків, виплачуючи кожному з них по 12 злотих щоквартально. Однак у владних колах дійшли висновку, що запорожці можуть вдовольнитися вдвічі меншою платою. Тому її скоротили для рядового складу з 12 до 6 злотих. Завдяки цьому чисельність козацького військового контингенту зростала з однієї до двох тисяч осіб.

До категорії найбільш оплачуваних у запорозькому війську віднесено гетьмана, плата якого мала становити 200 злотих щоквартально, а також полковників, осавулів та обозних (по 30). До середньооплачуваних старшин зараховано сотників (20). Після них за величиною жолду йшли пушкарі (15). Нижчим командирам запорозького війська – десятникам – виділено по 10. Прапорники, сурмачі, бубнярі й трубачі, як і рядові козаки, мали отримувати найменшу плату – по 6 злотих щоквартально на особу.

Визначений у цьому документі жолд запорозьким старшинам і козакам був помітно нижчий порівняно з жолдом офіцерів та жовнірів польського війська. Так, гусарським ротмістрам належало виплачувати по 100 злотих, а товаришам – по 20 останніх щоквартально. Відповідно ротмістри затяжних козацьких рот отримували по 100 злотих, а товариші – по 15. Німецькі й шотландські піхотинці могли розраховувати на жолд, що дорівнював близько 24 злотих. Найменшу плату в польському війську мали вибранці (їхня піхота комплектувалася рекрутами із селян). Плата їхнім десятникам дорівнювала 4 злотих, а рядовим – 3⁵⁶. На польське затяжне військо планувалося виділити сукна на суму 28 387 злотих (для запорожців ця сума мала становити 25 321 останніх, а також 3000 їх на виготовлення човнів)⁵⁷.

Названа у цьому документі чисельність запорозького війська – 2 тис. осіб – загалом була орієнтовна. Це не виключало тих чи інших маніпуляцій з коштами, які були виділені на найм козаків. Із застереження королівського циркуляра про можливість збільшення запорожцям жолду ("якщо виникне потреба") впливає, що кожен козак міг його отримувати на 3 злотих більше, тобто на 2 тис. їх це становило 6 тис. злотих. Згідно із затвердженням королем штатним розкладом, реальна чисельність запорозького війська була встановлена у 2024 осіб (тобто мало бути набрано чотири полки по 506 осіб кожен). Підбиваючи загальну суму жолду, що призначався козакам (разом із видатками на боеприпаси), автори документа визначили його в 20 146 злотих. Тим часом ця сума мала дорівнювати 20 410 останніх, тобто бути на 264 злотих більша.

Насправді, польська влада не збиралася витратити на запорожців всю резервну суму, що дорівнювала 6 тис. злотих. Щоправда, 1601 р. реально було виділено на кожного козака ("чорного пахолка") по 7 злотих, тобто на 1 злотий більше, ніж планувалося раніше. Деяко зріс жолд для 16 прапорників, сурмачів, бубнярів та трубачів. Окрім того, були включені до оплати штатні одиниці, про яких "забули" у королівському циркулярі від 22 квітня 1601 р.: для писаря було встановлено жолд 10 злотих, а для двадцяти фурманів – по 3. Водночас гетьману було зменшено жолд з 200 до 120 злотих, осавулам – з 30 до 26, сотникам – з 20 до 15, десятникам – з 10 до 9, пушкарям – з 15 до 12 злотих⁵⁸.

Через це мізерне жалування, яке до того ж вчасно не виплачувалося, запорожці опинилися в Лівонії у тяжкій матеріальній скруті. Своєрідний підсумок заробіткам найманим козакам на службі в польського уряду підбив наприкінці 1602 р. запорозький гетьман Іван Кучкович. Звертаючись із листом до Я.Замойського, він писав: "Не тільки те, що вислужили у його королівської милості, нашого пана, а й те, що з молодих літ здобуто шаблею по різних неприятельських землях – те все винищила Інфлянтська земля. І надовго запам'ятається у Війську Запорозькому інфлянтська служба: коли ж тепер немає жодної різниці в одязі між нами, слу-

гами його королівської милості, і латишами"⁵⁹. За умов, що склалися, козаки-найманці вдавалися до насильницьких контрибуцій, об'єктом яких ставало цивільне населення.

Політико-правовий статус запорожців – учасників Хотинської війни

Бідність історичних джерел не сприяє всебічному з'ясуванню політико-правових засад "найманського контракту", що його уклало Військо Запорозьке з королівським урядом у зв'язку з турецько-польською війною 1621 р. А проте ті факти, що є в нашому розпорядженні, дають можливість принаймні контурно окреслити організаційний механізм найму запорожців на Хотинську кампанію.

Важливий етап у практичній реалізації польським урядом своїх планів щодо залучення козаків на останню розпочався з приїздом на Запорозжя наприкінці лютого 1621 р. королівського посла Б.Обалковського. Він оголосив козакам наказ Сигізмунда III про виступ їхнього війська в Молдавію у зв'язку з турецько-польською війною, вручив їм королівську корогву, а також 40 тис. злотих.

Запорожці загалом прихильно поставилися до програми Б.Обалковського. Вони прийняли корогву, гроші, а також взяли до уваги наказ Сигізмунда III. По суті це був політико-правовий акт підтвердження й скріплення підданства козаків польському королю, що супроводжувався таким значущим символічним ритуалом, як вручення-прийняття королівської корогви¹. Політико-правовий підтекст цього останнього очевидний. Він полягав в офіційному наданні запорожцям статусу осіб, що перебувають як найманці на військовій службі короля та Речі Посполитої на період війни з Османською імперією. У цьому неважко переконатися, ознайомившись з листом козаків до Сигізмунда III від 7 березня 1621 р., в якому вони наголошували: "Насамперед пошуковуючи собі ласку в[ашої] к[оролівської] с[вітлості], не шкодуючи свого здоров'я і майна, не жалітимемо [нічого] і готові служити в.к.с., нашому милостивому пану, та всій Речі Посполитій за милу Вітчизну проти такого неприятеля Святого Хреста і коронного, підставляти груди і боронити від нього до своєї смерті. Просимо всемогутнього Господа Бога тільки про те, щоб за щасливого володарювання в.к.с. під тією корогвою, яку від в.к.с. дав [нам] й[ого] м[илість] п[ан] Обалковський на знак вашої щедротної ласки до своїх вірних і найнижчих слуг, а [також] для постраху неприятеля Святого Хреста і коронного, [щоб дав] щастя і зволив благословити в цьому нашому починанні, щоб в.к.с., наш милостивий пан, і вся Річ Посполита зоставалися в мирі, а той неприятель, який роззявив свої пащеки на християнську кров, не зазнав втіхи і був подоланий".

Попри риторичний пафос, з яким запорожці запевняли Сигізмунда III у своєму вірному підданстві, а також нібито готовності виконати його наказ та стати грудьми на захист Речі Посполитої від турецького вторгнення, це зовсім не означало, що вони негайно вирушать на війну. Вже в згаданому листі козаки висували перед королем вимогу легалізувати висвячених ерусалимським патріархом православних ієрархів⁶⁰, а повний перелік своїх ультимативних вимог до центрального уряду надіслали до Варшави разом із своїми послами⁶¹ (питання про запорозько-польські переговори навесні – влітку 1621 р. заслуговує на окремий розгляд).

У вищих владних колах Речі Посполитої сподівалися, що вербувальна місія Б.Обалковського на Запорозжжі в лютому 1621 р. дасть результати, на які чекали у Варшаві. Невдовзі після цих контактів Сигізмунд III написав щодо цього козакам: "Пославши з минулого сейму (в листопаді 1620 р. – П.С.) до вас нашого коморника, уродженого Бартоломія Обалковського, йому наказали, щоб вас в доброму порядку зотягнув на службу Речі Посполитої..., від нас послано корогву. Че-

рез своїх послів та через ваше писання [ви] обіцяли, що мали швидко, як належить, йти в неприязельську землю проти неприязеля Святого Хреста і так розуміли (польські власті. – П.С.), що інакше не мусили б вчинити”.

А проте, як швидко з'ясувалося для Сигізмунда III, запорожці не тільки ухилилися від негайного виконання його наказу, а й стали допікати своїми військовими постоями волосній шляхті. Король вбачав причину такого козацького непослуху у свавільному запорозькому гетьмані Я.Бородавці, а тому висунув вимогу замінити його на лояльнішу до польської влади особу⁶² (цей лист, очевидно, не потрапив до козаків, оскільки в протилежному разі їхня участь у хотинському поході виявилася б під великим запитанням).

Як можна переконатися, Сигізмунд III розглядав дії урядового вербувальника Б.Обалковського у лютому на Запорожжі як такі, що означали “затягнення” козацького війська. Тобто в даному разі цим терміном (який мав поширення у військових та політичних колах Речі Посполитої) було визначено взяття на найману службу запорозького війська як укомплектованого, повністю сформованого військового контингенту. Причому цей найм здійснено одним “генеральним” вербувальником, а не безліччю окремих з них, котрі формували найманські підрозділи за затяжною системою.

Так чи інакше, польському уряду довелося продовжити свої вербувальні зусилля щодо козаків. Завершальним етапом військового найму запорожців на турецьку війну стала процедура вербування, що відбулася на козацькій раді на березі р.Кагарлик у червні 1621 р. Деякі важливі моменти цієї процедури нагадували організаційні заходи з формування затяжного війська. Йдеться про вербування на війну від імені короля, складання запорожцями останньому і Речі Посполитій присяги, а також отримання ними плати від польського уряду⁶³. Власне, це означало початок їхньої служби. Адже, згідно з тогочасною практикою вербування солдатів затяжного війська, початок її наставав із дня військового огляду, коли вони складали присягу й отримували жалування за перший квартал¹.

Втім здійснена на березі Кагарлика процедура найму не в усьому відповідає “класичним” тогочасним принципам набору солдатів у затяжне військо, підрозділи якого формували командири-вербувальники на основі отриманих від короля або коронних гетьманів приповідних листів. Адже в червні 1621 р. на воєнну службу виступило готове запорозьке військо – подібно до того, як це практикувалося при створенні найманої армії. Причому чисельність останнього та особовий склад визначила козацька рада на власний розсуд, тоді як при формуванні найманців контрактант, звичайно, укладав угоду з володарем, обумовлюючи у ній їх кількість, терміни служби і плату.

Отже, в лютому й червні 1621 р. польська влада застосувала щодо запорожців змішану процедуру. З одного боку, за формою вона була переважно затяжна (вербування від імені короля, складання йому присяги, отримання плати від уряду), а з іншого, – козаки фактично вступили на тимчасову військову службу у складі окремого підрозділу, сформованого за принципом найманої армії.

На раді на березі Кагарлика було ухвалено, що на 20 тис. злотих урядового жолду (власне, разової грошової виплати) можуть претендувати тільки ті запорожці, які мають добру зброю та неодноразово ходили в морські походи проти турків. Таких козаків, котрі відповідали цим критеріям й отримали найманські гроші, офіційно вступивши на військову службу королю і Речі Посполитій, виявилось 40 тис. Ця округлена кількість запорозького війська, очевидно, з'явилася через те, що учасники ради зробили прив'язку його чисельності до загальної суми жолду, яку видав на всіх запорожців Б.Обалковський. Тобто вони вирішили дати кожному козаку “круглу” суму – по 0,5 злота (насправді, у похід виступили більше запорожців). Відтак кількість козацького війська в 40 тис. осіб у по-

дальшому стала фігурувати як певна абстрактна величина, від якої відштовхувалися запорожці, висуваючи певні фінансові вимоги до польського уряду у зв'язку із своєю участю у Хотинській кампанії.

Хоча на раді на березі Кагарлика було публічно встановлено чисельність найманого козацького війська й 40 тис. запорожців отримали по півзлотого, однак у джерелах не збереглося даних про те, як козаки розпорядилися тими 40 тис. злотих, що їх Б.Обалковський видав їм наприкінці лютого. Судячи з усього, ці гроші поділили між собою ті з них (кількість яких невідома), котрі в лютому були на Запорозжжі, тобто тоді, коли посол Сигізмунда III вручав їм королівську корогву. Звісно, що більшість із козаків отримали по півзлотого жолду також у червні на раді на березі Кагарлика.

Таким чином, достеменно встановлено, що запорожці отримали найманські гроші на турецьку війну двома спеціальними виплатами: 40 тис. злотих у лютому та 20 тис. – у червні. Причому представники польського уряду видали їм ці гроші на все військо без врахування його загальної чисельності й персонального складу. Не можна не помітити, що подібний принцип видачі козакам жолду діяв і за чинною на той час запорозько-польською Роставицькою угодою 1619 р. Відтак козаки не могли розраховувати на щоквартальну плату, що її отримували, приміром, їхні попередники, які воювали в Лівонії під командуванням гетьмана С.Кішки.

Можна стверджувати, що на червневій раді запорожці предметно не обговорили з королівськими представниками питання про фінансові умови своєї участі у турецькій війні й належно не застерегли власні інтереси. Напевно, цьому завадили гострі політичні пристрасті, що вирували на раді. Однак чи не позначилася тут якимось чином та обставина, що старшина і козаки, які в лютому отримали 40 тис. злотих, у червні не хотіли надто наполягати на збільшенні плати, побоюючись, що через це Б.Обалковський приверне увагу решти їх товаришів до факту лютневих виплат? Проте такий гіпотетичний фактор малоймовірний. Адже у лютому на Запорозжжі Б.Обалковський не таємно, а публічно видав 40 тис. злотих, причому в межах процедури військового найму одночасно з врученням козакам королівської корогви. Тобто ці гроші, безперечно, не пішли на укладення якоїсь сепаратної угоди польського уряду з купкою впливових запорожців або ж на їх підкуп (утім за певних обставин королівська влада й, справді, не цуралася останнього щодо старшини, наприклад, планувала так чинити під час переговорів з козаками наприкінці жовтня 1621 р.)⁶⁴. Звідси напрошується висновок, що порядок розподілу жолду, який мав місце у лютому на Запорозжжі та в червні на березі Кагарлика, відповідав традиційній практиці. Недарма ж на деяких козацьких радах, у тому числі на червневій 1621 р., більшість запорожців приймала ухвали про позбавлення певної частини своїх товаришів права отримувати жолд.

Як би там не було, а досить швидко козаки відчували прикрі для себе наслідки власної неуваги до "нерву війни" – грошей (улюблений латинський вислів у середовищі західноєвропейських найманців гласив: "resunia – nervus belli" – "гроші – нерв війни")⁶⁵. Вже після завершення боїв під Хотином у них виникла ідея переглянути заднім числом фінансові умови, на яких вони воювали. У січні 1622 р. в Києві запорожці звернулися до урядових комісарів із таким проханням: "Покірно і принижено просимо ваших милостей стосовно заслуженого, щоб [ви] зробили подання до й[ого] к[оролівської] м[илості], нашого милостивого пана, та всієї Речі Посполитої, щоб ми за свої вірні криваві послуги отримали справедливу платню. Панами лісовським^k або повітовим, або будь-яким козакам, які були на тій війні, заплачено [справедливо]. Хоча інші мало [що там] робили, [а проте] брали чи не по двадцять і по чотири злотих. Те ж саме і нашому війську, 40 000 людей, належало б дати за кілька чвертей (кварталів. – П.С.), з чого, роз'їхавшись,

мали б собі чим годувати коней, які залишилися, тішитися з вислуженого й охоче ставали до подальших послуг"⁶⁶.

Отже, війна відкрила козакам очі: вони побачили, яка велика різниця в оплаті їхнього війська порівняно з підрозділами польсько-литовської армії. Причому, досадували запорожці, на відміну від них, багато хто з жовнірів особливо не напружувався під Хотином. Козаки вважали за потрібне виправити таку несправедливість. Вони розраховували, що з огляду на їхні "вірні криваві послуги" король і сейм таки достойно їх винагородять. Однак подібні сподівання запорожців виявилися примарними. Польський уряд, який напередодні війни з турками за якихось 60 тис. злотих зміг залучити до війни десятки тисяч козаків, після укладення миру з Османською імперією не збирався, звісно, платити кожному найманцю по 24 злотих, та й ще за кілька кварталів. У нього не було ні політичного бажання це робити, ані зайвих кількох сотень тисяч злотих у державній скарбниці, щоб задовольнити фінансові претензії запорожців, котрі з ними пізно спохватилися.

Показово, що козаків чекало гірке розчарування від ставлення до них офіційної Варшави вже в жовтні 1621 р., коли останні, перебуваючи на хвилі піднесення від усвідомлення своєї визначної ролі у відсічі армії Османа II, звернулися до короля і сейму з певними вимогами, в тому числі стосовно підвищення їм річного жолду до 100 тис. злотих (за Роставицькою угодою 1619 р., він дорівнював 40 тис. злотих) та передачі під шпитальні потреби Трахтемирова й Борисполя⁶⁷.

Хотинська донатива

А проте польській владі довелося все ж витратитися на запорожців у зв'язку з їхньою участю в Хотинській війні. Оскільки під час неї серед козаків став називати бунт через нестачу продовольства, корму, а також чималі втрати коней, то, як зазначалося, щоб затримати запорожців на хотинських позиціях, командування польсько-литовською армією разом із комісарами офіційно пообіцяло їм певну винагороду, аби відшкодувати їхні збитки. Звісно, що ні Я.-К.Ходкевич, ні решта комісарів не мали права так чинити, оскільки у Речі Посполитій фінансування війська належало до компетенції сейму. Однак вони зважилися на такий крок не від добра. Адже була реальна загроза того, що козаки залишать поляків самих віч-на-віч з армією Османа II.

Яку ж суму пообіцяли тоді запорожцям? Після відвідин 14 вересня комісарами козацької ради по польському табору пішов поголос, що запорожці отримають 40 тис. злотих компенсації за втрату своїх коней⁶⁸. Тим часом зовсім іншу інформацію стосовно цього подав Я.Собеський – безпосередній учасник комісарських переговорів із козаками. 22 вересня останній надіслав з хотинського табору зашифроване повідомлення князю К.Збаразькому. Він повідомляв своєму адресату, що запорожці почали бунтувати через нестачу продовольства. Щоб розрядити обстановку, сенатори і комісари пообіцяли їм донативу (даровизну) у сумі 10 тис. злотих, призначивши термін її виплати на Різдво в Києві⁶⁹.

Згодом Я.Собеський дещо по-іншому став тлумачити те, як комісарам вдалося вгамувати козаків. У своєму творі, що вийшов друком через багато років після Хотинської війни, він уже твердив про 15 тис. злотих даровизни, а також відсутність конкретного терміну її отримання запорожцями. Хоча такі умови неабияк обурили козаків ("безстрашний, але голодний натовп з недоволенням сприйняв ці промови (комісарів. – П.С.), ремствуючи на мізерність винагороди та невизначеність часу платні"), однак питання було залагоджено завдяки втручання П.Сагайдачного й старшин. Я.-К.Ходкевич і присутні в той час у війську сенатори й комісари від імені польського уряду засвідчили своїми підписами та печатками фінансові зобов'язання перед запорожцями⁷⁰.

Польський Таціт, як уїдливо називав Я.Собеського П.Куліш⁷¹, явно був нещирий, пишучи як про 10 тис. злотих "різдвяної" винагороди козакам, так і про 15 тис., що їх після завершення війни вони мусли терпляче чекати. Вочевидь, применшуючи суму запропонованої запорожцям хотинської донативи, Я.Собеський, судячи з усього, мав на меті виправдати дії комісарів: мовляв, хоча обставини й змусили їх вдатися до обіцянки грошей, як свого останнього аргументу, однак від цього державний скарб зазнав мінімальних збитків і до того ж, що найважливіше, вітчизні за малий кошт було виявлено велику послугу, оскільки козацьке військо таки не покинуло хотинський фронт.

Тим часом існує документ, під яким, до речі, стоїть і підпис Я.Собеського, що спростовує твердження про досягнуту під Хотином домовленість стосовно виплати запорожцям 10 або 15 тис. злотих. Ідеться про письмову гарантію від імені офіційної Варшави, яку командування польсько-литовською армією та комісари надали козакам на відшкодування їхніх хотинських збитків. Цей документ під назвою "Асекурація (гарантія. – П.С.) надана козакам" навів у своєму щоденнику Хотинської війни той самий Я.Собеський, а вперше опублікував останній Й.Третяк, скориставшись рукописом бібліотеки ім. Оссолінських (прикметно, що в здійсненому 1853 р. виданні щоденника Я.Собеського він відсутній).

В "Асекурації" грошова винагорода запорожцям визначена у 50 тис. злотих. Ці гроші вони мали отримати в Києві "на Різдво, згідно із старим календарем"⁷², тобто 4 січня 1622 р. за н. ст.

А проте й це, здавалося б, документально надійне свідчення не ставить усі крапки над "і" у питанні про даровизну, яку комісари пообіцяли козакам під Хотином. Зокрема немає впевненості стосовно точності суми останньої – 50 тис. злотих. Адже в фондах бібліотеки ім. Чарторийських у Кракові міститься рукописний список щоденника Я.Собеського, в якому текст "Асекурації" дещо відрізняється від згаданої публікації Й.Третяка: у виявленому документі серед іншого грошова винагорода запорожцям дорівнює не 50, а 80 тис. злотих⁷³.

Наведені в зазначених списках "Асекурації" різні цифрові дані про хотинську донативу козакам однаковою мірою вразливі. Супроти них свідчать факти, які важко спростувати. Ідеться про повідомлення такого офіційного документа, як інструкція, що її 28 жовтня 1621 р. затвердив для комісарів Сигізмунд III із метою проведення нової урядової комісії із запорожцями. Як зазначалося у цьому документі, король констатував, що під Хотином комісари поступилися козакам 40 тис. злотих даровизни. Попри невдоволення їх марнотратством, котрі перевищили свої повноваження, Сигізмунд III погодився на виплату запорожцям саме такої суми. Малоімовірно, щоб комісари наважилися подати королю неправдиву інформацію, заниживши суму хотинської донативи (до того ж справжню її цифру йому, напевно, назвали козацькі послы).

Вельми важливими є також свідчення самих отримувачів хотинської даровизни – запорожців. Ці свідчення збереглися з того часу, коли в січні 1622 р. у Києві відбувалися контакти між козаками і комісарами, які силкувалися організувати зі своїми контрагентами урядову комісію. Запорожці тоді в письмовій формі нагадали останнім про "сорок тисяч злотих у формі даровизни, які в[аші] м[илості] маєте тут віддавати; в той тяжкий час [наступу] під Хотином турецького імператора, татарського царя та поганських сил на корону й війська й[ого] к[оролівської] м[илості] ті сорок тисяч злотих як нагороду за втрату коней і майна, не зараховуючи в те жолду ані заслуженого, нам пообіцяли й зволили гарантувати своїм листом регіментар військ та всі комісари, які там були"⁷⁴.

Рядки наведеного документа підтверджують, що під Хотином комісари домовилися з козаками про екстраординарну виплату їм 40 тис. злотих. У даному разі обидві сторони, очевидно, зійшлися на сумі, яка дорівнювала величині жол-

ду козакам Війська Запорозького, передбаченого Роставицькою угодою (в січні 1622 р. вони його так і не побачили). Клопочучись про свої фінансові інтереси, козаки зробили застереження, що 40 тис. злотих, обіцяних їм під Хотиним, є не чим іншим, як спеціальною даровизною, власне, грошовим відшкодуванням матеріальних збитків, що їх вони зазнали на війні з турками. Відповідно, наголошували заporожці, дана донатива ніяк не може впливати на виплату їм щорічного жолду, а також бути зарахована до "затяжних" грошей за їхню участь у Хотинській війні.

Королівські комісари таки привезли до Києва 40 тис. злотих хотинської даровизни та виплатили її козакам, щоправда, трохи відхилившись від відповідного терміну, передбаченого "Асекурацією". Це підтверджує один унікальний документ, що дійшов до нашого часу. Ідеться про офіційно оформлену запорозькою канцелярією "Розписку в отриманні грошей донативи" (судячи з усього, й виплата козакам жолду супроводжувалася складанням подібних документів).

Отже, відлічивши запорозцям 40 тис. злотих, комісари отримали від них такий лист:

"Ми, Петро Конашевич, гетьман, полковники, сотники, отамани і деякі з ричарства Війська й[ого] к[оролівської] м[илості] Запорозького, які на цей час були у Києві, засвідчуємо цим нашим листом, що даровизну у формі нагороди за втрату коней, обіцяну під Хотиним ясновельможним гетьманом Великого князівства Литовського, польним коронним [гетьманом] та іншими їх м[илостями] панами комісарами, котрі на той час були у війську, тепер їх м[илості] пани комісари, які були послані від й[ого] к[оролівської] м[илості], нашого милостивого пана, до Війська в Київ для [укладення] умови про подальшу службу – вельможні п[ани] їх м[илості] пан Гаврило Гойський, київський каштелян, й[ого] м[илість] пан Стефан Немирич, київський, й[ого] м[илість] пан Роман Гойський, володимирський підкоморій та ін. – віддали нам сповна всю суму грошей від й[ого] к[оролівської] м[илості], нашого милостивого пана: 40 000 злотих польських, за які дякуємо найсвітлішому королю й[ого] м[илості], нашому милостивому пану, та їх м[илостям]. За цю суму квітуюмо коронний скарб і пана Єловицького (Захарія Боженця Єловицького – київського стольника, королівського секретаря й писаря. – П.С.), з рук якого взяли ці гроші і на те даємо їх м[илостям] цей наш квит, до якого наказали приписати військову печатку і підписати своєю військовому писареві.

Дано в Києві 21 січня 1622 р.

Військова печатка.

Підпис:

За наказом своїх старших, на тому квиті при військовій печатці підписують: Лаврентій Пашковський, військовий писар.

Гаврило Гойський, київський каштелян, власною рукою, Ян Аксак, київський земський суддя, власною рукою, Ян Белецький, власною рукою, Роман Гойський, володимирський підкоморій, власною рукою, Захарій Єловицький, київський стольник, секр[етар] й[ого] к[оролівської] м[илості], власною рукою"⁷⁵.

Таким чином, козаки, власне, представники старшини 21 січня 1622 р. отримали від королівських комісарів 40 тис. злотих хотинської даровизни. Вони офіційно підтвердили, що взяті ними гроші – це вся сума, яку комісари пообіцяли їм під Хотиним. Отже, не було зроблено жодних застережень щодо неповноти проведеного з козаками розрахунку. Більше того, відсутність будь-яких взаємних претензій між сторонами засвідчує як підписання зазначеного документа уповноваженими представниками Війська Запорозького з прикладенням до нього військової печатки, так і завізування його підписами всіх польських комісарів, у тому числі й королівського секретаря та писаря, який особисто видав козакам гроші.

У "Розписці" наголошено на політико-правовому аспекті надходження до Війська Запорозького грошей із коронного скарбу. В ній зазначено, що отримана сума по суті являє собою компенсаційне відшкодування за збитки, яких козаки

заснали під час Хотинської битви, здійснене за фінансовими зобов'язаннями польських комісарів. Із даного документа стає цілком зрозуміло, що останні, які привезли фіксовану суму грошей на все Військо Запорозьке, не були допущені до розподілу їх серед козаків. Цю справу вони вирішували самі. Щоправда, залишається нез'ясованим, за яким принципом запорожці мали намір ділити донативу між вцілілими учасниками війни і чи могли, приміром, козацькі вдови претендувати на якусь винагороду за полеглих під Хотиним чоловіків.

Є підстави припустити, що грошима хотинської даровизни були обдаровані не всі учасники боїв із турками. Очевидно, на винагороду могли претендувати насамперед старшини, запорозькі ветерани, а також ті козаки, які, справді, втратили під Хотиним коней. Новобранцям навряд чи що перепало з цієї донативи. На таку думку нашттовхує одна прикметна обставина, а саме: того ж таки року при розборі грошей заборгованого жолду за 1620 р. цю плату змогли одержати тільки досвідчені запорожці, які щонайменше кілька разів побували у воєнних походах. Решта ж козаків були "відіпхнуті від платні"⁷⁶. Неважко здогадатися, що таке рішення запорозька рада прийняла в інтересах "старовинних козаків".

Можна переконатися, що для розгляду питання про грошову винагороду запорожцям за їхню участь у Хотинській війні були залучені документи, які вирізняються високим ступенем достовірності. Звідси попередньо напрашується висновок, що козаки фактично отримали від польського уряду такі виплати: у лютому та червні 1621 р. – 60 тис. злотих за військовий найм, а в січні 1622 р. – 40 тис. хотинської даровизни, тобто всього 100 тис. злотих.

Який був насправді "хотинський заробіток" запорожців?

Чи означає це, що саме таку суму, яка наведена вище, козаки, насправді, отримали з державної казни? Виявляється, стверджувати про це з цілковитою впевненістю не можна. Поживу для сумнівів дає лист великого коронного підскарбія Миколая Даниловича до гнєзненського архієпископа Вавжинця (Лаврентія) Гембіцького від 28 березня 1622 р. Автор цього листа нарікав на брак коштів у казні, яких не вистачало для виплати жовнірам жолду в Львові, й звертав увагу архієпископа на небезпеку їх свавілля через затримку з видачею їм останньої.

Песимістично змальовуючи фінансові труднощі державної скарбниці, М.Данилович писав зокрема, що тільки на відправку польського посла з "упоминками" до Туреччини¹ потрібно 215 050 злотих. А ще наближався час виплати "упоминків" татарам^m, а також нової плати козакам ("про яку домовляться комісари"). Потрібні були кошти і на "затягнення" нових жовнірів. Серед видатків, які спричинили велику фінансову напругу в державній казні, М.Данилович назвав й екстраординарну виплату запорожцям 84 005 злотих ("гроші не надіслано (до Львова. – П.С.), їх у скарбі небагато, і те, що було, пішло на неждану екстраординарію, оскільки по тому зіткненню з турками тільки козакам дав (М.Данилович. – П.С.) вісімдесят чотири тисячі і п'ять злотих")⁷⁷.

Отже, згідно з інформацією останнього, ще до кінця березня 1622 р. запорожцям, які повернулися з Хотинської війни, з державної казни були здійснені надзвичайні виплати, сума котрих становила 84 тис. злотих. Впадає в очі, що вона близька до величини грошової винагороди, що зафіксована в одному із списків "Асекурації", даної комісарами козакам під Хотиним, тобто 80 тис. злотих. Прикметний також той факт, що напередодні написання М.Даниловичем листа до В.Гембіцького у Варшаві побували запорозькі послы, які виїхали додому з польської столиці "добре вдоволені"⁷⁸.

Чи існував зв'язок між наведеними повідомленнями джерел? Видається очевидним, що пошук відповіді на це питання матиме сенс тільки за умови з'ясуван-

ня достовірності повідомлення коронного підскарбія про винагородження козаків 84 тис. злотих невдовзі після війни з турками. Звісно, що обізнаність М.Даниловича із станом державної казни та виплатами з неї тих чи інших великих сум, очевидно, була вичерпна. Утім у його листі насторожує цілеспрямований, якщо не настирливий, перелік витрат коронної скарбниці з особливим притиском на екстраординарній виплаті запорожцям досить значної суми з точністю до кількох злотих. Цей перелік завершується попередженням про небезпеку бунту неоплачених жовнірів, а також згадкою про надіслання В.Гембіцькому рахунку на 50 700 злотих, що стосувався добровільного внеску (*ex liberalitate*) духовенства на турецьку війну⁷⁹.

Не виключено, що коронний підскарбій у такий спосіб хотів заохотити польського примаса (гнезненського архієпископа) підтримати державну казну. Прикметно, що ще наприкінці 1621 р. Сигізмунд III нагадував В.Гембіцькому про необхідність надходження грошей від духовенства. Загалом коронний скарб знаходився тоді в плачевному стані через незадовільний збір податків, затверджених на сеймі 1621 р. Більше того, до нього не надійшли у повному обсязі ті з них, які збирали, згідно із сеймовою ухвалою 1620 р. Невдоволене безгрошів'ям жовнірство створило у Львові конфедерацію й погрожувало збройним походом на Варшаву. Щоправда, королівським комісарам вдалося трохи вгамувати жовнірів, пообіцявши виплатити їм жолд за 3 квартали на Зелені свята. Однак у скарбниці грошей не вистачало. Через це на виплату останнього відпустили частину коштів, призначених для посольства до Туреччини. Тільки на початку серпня 1622 р. уряду вдалося повністю розрахуватися з конфедератами. А проте чимало жовнірів не бажали розходитися і домагалися нового затягнення на службу. Свавільні вояки, серед яких було багато колишніх конфедератів, навіть взяли в облогу Люблін. Королівська влада виявилася безсилою перед ними⁸⁰.

Отже, державна казна у той час опинилася в тяжкому стані. З огляду на цей незаперечний факт виразніше окреслюється тенденційність повідомлення М.Даниловича про невмотивовано щедрий жест польської влади стосовно козаків. До того ж не може не впадати в очі та обставина, що виділена запорожцям винагорода, про яку твердив коронний підскарбій, більше ніж удвічі перевищувала хотинську даровизну у 40 тис. злотих, величина якої фігурує в жовтневій 1621 р. королівській інструкції комісарам і з якою беззастережно погодилися козаки під час контактів із останніми у січні 1622 р. в Києві.

Звісно, що можна спробувати якимось логічно пояснити наведені М.Даниловичем дані про 84 005 злотих – незапланованих витрат на запорожців. Приміром, ця сума могла з'явитися, якщо коронний підскарбій включив до своїх калькуляцій 40 тис. злотих хотинської донативи, виплаченої козакам у січні 1622 р., а також відніс до екстраординарних витрат 40 тис. злотих заборгованого жолду за 1620 р. (на момент написання свого листа до В.Гембіцького М.Данилович, безперечно, знав, що запорозьке посольство, яке побувало у Варшаві, добилося від Сигізмунда III згоди на повернення їм цього боргу). Нарешті, 4005 злотих з державної казни могли піти на таємну субсидію старшині з метою зробити її прихильнішою до урядової політики стосовно козацтва, а також на подарунки запорозьким послам. А проте, навіть коли б така схема виплат козакам, справді, мала місце, то зараховувати до екстраординарних виплат 40 тис. заборгованого жолду за 1620 р. було б неправомірно.

Якщо керуватися не припущеннями, а встановленими фактами, то в 1622 р. єдиною надзвичайною виплатою з коронного скарбу для запорожців була хотинська даровизна, величина якої дорівнювала 40 тис. злотих. Окрім неї, того року вони отримали тільки передбачений для них річний жолд. Так, 4 червня новообраний гетьман Оліфер Голуб письмово подякував Сигізмунду III за привезені комісарами гроші, тобто жолд за 1620 р. Прикметно, що присутні на початку червня на козацькій раді комісари від імені короля погодилися підвищити запорожцям

останній із 40 до 50 тис. злотих. Цим вони хотіли утримати їх від свавільних нападів на Османську імперію. А проте козаки не вдовольнилися 10-тисячною подачкою й продовжували клопотатися перед Сигізмундом III про встановлення для них річної плати у 100 тис. злотих із додатковою видачею сукна. Свою вимогу заporожці мотивували великими збитками, яких вони зазнали під час Хотинської війни ("бо дуже ми оголилися на тій експедиції")⁸¹.

Тим часом вже в середині червня до Фастова прибув скарбовий писар Собесчанський. Він привіз козацький жолд за поточний 1622 р., що мав бути виплачений запорожцям у Києві на свято св. Іллі. Комісари, які повинні були з цим жолдом їхати до козаків, небезпідставно боялися зустрічі з ними. Адже скарбовий писар привіз тільки 40, а не 50 тис. злотих, тобто підвищений жолд, який було обіцяно запорожцям⁸². Напевно, комісарам не додавало оптимізму і те, що козаки вступили в контакт із конфедератами та лісовчиками й "безчинствували, беручи з них приклад"⁸³.

Сигізмунд III із неприхованим роздратуванням зустрів звістку про комісарські обіцянки підвищити жолд на 10 тис. злотих. Він розцінив таку ініціативу як грубе порушення даної їм інструкції. Король відклав питання про підвищення заporожцям плати на розгляд найближчого сейму. Утім, він не забув перестрахуватися: дав розпорядження коронному підскарбію таки віднайти у державній скарбниці 10 тис. злотих. Причому завчасно ніхто не повинен був довідатися про цей додаток до старого козацького жолду, навіть комісари. Посланий до запорожців із грошима скарбовий писар мав "згадати" про 10 тис. злотих тільки в разі екстремального та шкідливого для інтересів центрального уряду загострення ситуації на козацькій раді. Однак і тоді умови отримання козаками цих грошей виявилися б для них, вочевидь, неприйнятними. Адже отримувачі підвищеної плати мусили б змиритися із запровадженням 3–4 тисячного реєстру⁸⁴.

Неважко переконатися, що вельми ощадливий та політично пильний Сигізмунд III всіляко чіплявся за 10 тис. злотих – загалом дрібну для коронного скарбу суму, не бажаючи нею поступитися запорожцям. Даний факт зайвий раз свідчить про те, що король навряд чи погодився б на роль благодійника, котрий щедро обдаровує козаків десятками тисяч злотих, як це впливає з відомого нам листа М.Даниловича до В.Гембіцького.

Таким чином, участь запорозького війська у Хотинській війні обійшлася польському урядові, що можна впевнено підтвердити джерелами, в 100 тис. злотих. Ця сума складається з 60 тис. злотих, що їх представники офіційної Варшави виплатили за військовий найм козаків, а також 40 тис. злотих хотинської донативи. Окрім того, за "добру поведінку" під час війни запорожці добилися повернення собі 40 тис. злотих заборгованого жолду за 1620 р. А проте приплюсовувати цей борг до загальної суми винагороди, отриманої козаками за свою найманську службу під час турецько-польської війни 1621 р., було б некоректно.

Яка плата припала на одного запорожця – учасника Хотинської кампанії? Точно відповісти на це питання неможливо, оскільки не збереглися дані про чисельність і персональний склад отримувачів її й реальні суми, які дісталися кожному з них. Щодо цього можна зробити тільки приблизний підрахунок. Отже, виходячи з того, що загальна сума плати на все військо становила 60 тис. злотих, офіційне число козаків, взятих на службу, було встановлено у 40 тис. осіб; вона тривала трохи більше одного кварталу: з 16 червня (остаточне оформлення контракту з процедурою складання запорожцями присяги королю та отриманням усієї суми найманських грошей) до 9 жовтня (укладення польсько-турецького Хотинського мирного договору), то ця остання на кожного козака становила в середньому по 1,5 злотого за весь термін служби. Якщо приплюсувати ще і хотинську даровизну, яка втім не входила до найманської плати, то сума винагороди на одного запорожця досягала 2,5 злотого.

Якщо порівняти орієнтовну середню плату, яку козаки отримали за участь у Хотинській війні (1,5 злота) з найманською, яку вони одержували в 1601–1603 рр., під час Лівонської кампанії (в середньому по 7 злотих щоквартально на рядового запорожця), то стає зрозуміло, що учасники першої воювали по суті за символічну винагороду. Остання була значно меншою за жолд польських жовнірів. Адже, згідно з прийнятою на сеймі 1620 р. ухвалою про них, гусарам належало платити по 30 злотих, а легкоозброєним жовнірам (по-козацьки) – по 20 злотих щоквартально. Окрім того, за участь у Хотинській війні жовніри могли розраховувати на отримання тримісячного жолду⁸⁵.

Що ж до організаційних заходів королівського уряду з найму запорозького війська з метою залучення останнього на турецько-польську війну 1621 р., то можна визначити такі його законодавчі й організаційні кроки:

1) Розробка на законодавчому рівні планів найму 15 тис. запорожців з виділенням їм жолду в 100 тис. злотих, надання економічних привілеїв їх старшині⁸⁶. А проте ці плани не були схвалені сеймом. У прийнятій на ньому 1620 р. постанові, яка мала назву "Козаки", зазначалося, що у зв'язку з небезпекою війни з Османською імперією Річ Посполита бере запорізьке військо на службу з певною грошовою винагородою (*stipendiarios Reipublicae*), причому з умовою, що воно підпорядковуватиметься військовій владі коронного гетьмана⁸⁷.

2) Переговори з козаками стосовно їхньої участі у турецькій війні з доведенням їм стратегічних воєнних завдань. Виплачування в два етапи 60 тис. злотих на все запорізьке військо без врахування його чисельності, терміну служби козаків та її подальшої оплати. Вручення запорожцям королівської корогви й прийняття присяги на вірність королю й Речі Посполитій.

На відміну від військового найму козаків, вербування жовнірів до зтяжного війська спиралося на струнку систему чітко регламентованих законодавчих норм. Так, у відповідній постанові, що її прийняли на сеймі 1620 р., було визначено величину жовнірського жолду залежно від типу їхнього озброєння. Особливий наголос зроблено на прерогативі королівської влади видавати приповідні листи як призначеним Сигізмундом III ротмістрам, так і погодженим із ним кандидатурам від воєводств, котрі мали організувати зтяжні роти. Самовільне вербування жовнірів категорично заборонялося. На формування їх роти відводився термін до двох місяців, а на її марш до місця загальноного збору – до двох тижнів⁸⁸.

Підбиваючи загальний підсумок розгляду питання про фінансову складову, а також політико-правові засади участі запорожців у Хотинській війні, можна стверджувати, що козацьке військо вступило на службу королю та Речі Посполитій як тимчасовий найманий військовий контингент. У цьому наймі виразно простежуються риси, які формально зближували його з практикою вербування солдатів зтяжного війська. А проте запорожці були взяті на службу в складі контингенту, який під Хотином діяв як автономна одиниця з власним командуванням, що відповідало організаційній схемі найманого війська.

Рішення козаків прийняти пропозицію офіційної Варшави щодо участі у турецькій війні мало яскраве політичне забарвлення. За згоду воювати з османами запорожці домагалися від польської влади задоволення ряду їхніх вимог, центральною з яких була легалізація новопоставленої православної церковної ієрархії. Під час відповідних переговорів питання про оплату воєнної служби козаків виявилось другорядним. По суті запорожці пасивно прийняли запропоновані королівськими представниками правила гри, без особливих дискусій взявши від них 60 тис. злотих. Уже в ході війни козаки почали бунтувати через нестатки й жебрацьку винагороду своєї служби і таки змусили комісарів взяти від імені польського уряду зобов'язання виплатити їм 40 тис. злотих даровизни.

Отримавши хотинську донативу після завершення війни, запорожці спробували добитися від центрального уряду таку ж винагороду, яку мали їхні недавні товариші по зброї – польські жовніри. Однак королівська влада, яка скористалася майже дармовим для неї козацьким військом, котре винесло на своїх плечах головний тягар польсько-турецької війни, проігнорувала запорозькі вимоги.

Та обставина, що питання про найманську плату козакам не було останніми предметно розглянуте, пояснювалася насамперед тим, що у той час для них на передньому плані були не гроші, а православне політико-конфесійне питання. До того ж цьому явно не сприяла загальна нерегульованість козацько-польських стосунків. Хоча в інституційній назві Війська Запорозького й існувала прив'язка до політичної системи Речі Посполитої у формі предиката "його королівської милости", однак на практиці козаки перебували в тривалому протистоянні з польським урядом, не даючи йому накинути на себе реєстровий зашморг. Звісно, що при хисткому політико-правовому становищі десятків тисяч запорожців представникам королівської влади, напевно, було легше вмовити їх воювати з турками за суто символічну плату.

^a Показовий щодо цього такий приклад: якщо 1957 р. М.Алекберлі виніс дату 1621 р. у заголовок своєї книги про Хотинську війну, то 2004 р. О.Гуржій та В.Корнієнко стверджували, що остання відбувалася 1620–1621 рр. (*Гуржій О.І., Корнієнко В.В.* Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. – К., 2004. – С.32, 79). Утім, точне датування початку Хотинської війни є слабким місцем і польської історіографії.

^b Прикметно, що О.Гуржій і В.Корнієнко під час з'ясування принципів залучення польським урядом запорожців до походу 1618 р. на Москву на допомогу королеви Владиславу також послідовно дотримуються застарілих концепцій, що не мають підтвердження у джерелах. Ідеться про орієнтацію цих двох авторів на тумачну версію, що її 1913 р. запропонував Д.Яворницький: "Сагайдачний, вислухавши поляків, не одразу погодився. Він висунув такі вимоги: 1) розширення козацької території; 2) свобода на Україні православної віри; 3) збільшення чисельності козацького війська; 4) визнання з боку Польщі судової та адміністративної автономії України" (*Яворницький Д.І.* Гетьман Петро Конашевич Сагайдачний. – Дніпропетровськ, 1991. – С.35). Для порівняння: в праці, що вийшла у світ 2002 р., О.Гуржій і В.Корнієнко, не подавши, на жаль, бібліографічних посилань, писали: "Сагайдачний, прийнявши вповноважних (?) посланців, не відразу погодився пристати на бік шляхти. А висунув такі вимоги: по-перше, – розширити "козацьку територію"; по-друге, – збільшити кількість його війська; по-третє, – визнати судову та адміністративну автономію підпорядкованого низовикам регіону; по-четверте, – забезпечити в українських землях свободи (?) православних віруючих" (*Гуржій О., Корнієнко В.* Воєнне мистецтво гетьмана Петра Сагайдачного. – С.15–16). У статті, яку ці історики опублікували в науковому збірнику "Запорозька старовина", вони без посилання на Д.Яворницького відтворили наведений вище текстуальний фрагмент, замінивши, щоправда, слово "вповноважних" на "повноважних" (*Гуржій О.І., Корнієнко В.В.* Постаті історії: Петро Сагайдачний. Основні засади військової стратегії українського козацького війська в першій чверті XVII століття (за досвідом підготовки і проведення походу на Москву у 1617–1618 рр.) // Запорозька старовина. Спеціальний випуск. – К.; Запоріжжя, 2003. – С.69. 2004 р. ці ж автори ще раз так само скопіювали зазначений уривок тексту в своїй монографії, виправивши у ньому тільки свої старі граматичні огріхи (*Гуржій О.І., Корнієнко В.В.* Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. – С.58).

^c Напевно, під "золотими" С.Величко мав на увазі флорени, або червоні золоті. Флорен (золотий угорський) – монета вагою в 3,5 г, яка карбувалася з 1325 р. Йому відповідав випущений 1484 р. ерцгерцогом Тіроля Сигізмундом срібний зільбер-гульденгрошен – у 29,23 г 937 проби. Так звані імперські срібні флорени з 1601 р. мали вагу 17,3 г 765 проби (13,23 г чистого срібла). Золотий, або злотий, польський (флорен) – лічильна одиниця в 30 грошів (*Сидоренко О.Ф.* Метрологічно-нумізматичний словник // Торгівля на Україні XIV – середини XVII століття. Волинь і Наддніпрянина. – К., 1990. – С.370; *Огуй О.* Обіг талярних монет та їх позначення в молдово-буковинських документах XVI–XVIII ст. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2003. – Вип.3. – С.321; *Lustracja wojewodztw Ruskiego, Podolskiego i Belskiego 1564-1565.* – Warszawa; Lodz, 1992. – Cz.1. – S.XLVI).

^d Таляр – велика срібна монета, яку карбували з початку XVI ст. у Богемії (з 1518 р. богемський йоакімстальгульденгрон графа Шліка був вагою 27,2 г срібла 900 проби), пізніше – у різних країнах Європи, де вона мала неоднакову вагу і пробу срібла. Наприклад, райхсталлари з 1566 р. мали вагу 29,33 г 890 проби, тобто 25,98 г чистого срібла (прикметно, в той час на Галичині за 3 талари давали 2 червоних золотих); левкові талари нідерландських провінцій із 1575 р. – 27,68 г (20,76 г чистого срібла). У 1620 – 1630 рр. таляр дорівнював 60–75 грошам. Певне уявлення про вартість їх як грошей дають приклади на матеріалах Буковини кінця XVI – початку XVII ст: вартість бика коливалася від 10 до 15 таларів, коня – від 15 до 60 (коней для султанської конюшні іноді оцінювали в 500), деякі села продавали за 1200 таларів (*Сидоренко О.Ф.* Вказ. праця. – С.370; *Огуй О.* Вказ. праця. – С.321–323, 326).

^e Жолд – жалування, грошове забезпечення солдата.

^f У вітчизняній історіографії простежується певний інтерес до вивчення військового найманства в Україні. Наприклад: *Апанович О.М.* Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969; *Заруба В.* Охотницьке (наймане) військо на Лівобережній Україні в останній чверті XVII ст. // Записки наукового товариства імені Т.Шевченка. – Т.225. Праці історично-філософської секції. – Львів, 1993. – С.232–257; *Сокирко О.* Хліб насущний гетьманського найманця // Молода нація. Альманах. – К., 2000. – С.179–199; *Його ж.* Організація найманого війська доби Богдана Хмельницького // Український історичний збірник. – К., 2002. – С.109–126.

^g Детальніше див.: *Леп'явко С.А.* Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). – Чернівці, 1999. – С.15–32.

^h Сигізмунд II у своєму листі до Р.Сангушка (квітень 1568 р.) заявив про свій намір поновити контракти на службу з ротмістрами, в яких закінчувався термін служби й котрі, не отримавши належного їм жолду, кидали свої роти. Він обіцяв видати їм нові приповідні листи і виплатити гроші: "Якож мы листы наши о том, абы не жеждчали и на ново им службу приповедаючи, до них писати казали, о заплату заслужоного ихъ упеvняючи и без каждого мешканья тая заплата ихъ дойдеть" (Сигізмунд II до Р.Сангушка. 16.IV.1568 // *Archiwum xx. Sanguszkow w Siawucie. 1554–1572.* – Т.7. – S.251).

ⁱ За слухним спостереженням М.Антоновича, в політичній традиції як Війська Запорозького (починаючи з часів короля Стефана Баторія), так і наддунайських князівств XVI ст. акт вручення корогви мав яскраво виражену політичну символіку. Під час деяких важливих подій він по суті конкурував із письмово складеним документом. Приміром, у Молдавії й Волощині корогва служила інвеститурою на господарський престол: надіслання її турецьким султаном привітнувалося до юридичного визнання ним політичної гідності тієї особи, яка її отримала (*Антонович М.* Студії з часів Наливайка // *Праці Українського історико-філологічного товариства.* – Прага, 1942. – С.32–34). Наймаючись на військову службу до польського короля, козаки, зазвичай, клопоталися про надання їм його корогви. Так, упродовж 1609–1610 рр. окремі підрозділи останніх неодноразово зверталися з такими проханнями до Сигізмунда III під час походу короля у Московську державу (Похід його милості короля в Москву 1609 р. // *Русская историческая библиотека.* – СПб., 1872. – Т.1. – Стб.558–561).

^j Для польських підрозділів служба розпочиналася з часу їхнього прибуття у хотинський табір (рішення про це прийняли головнокомандувач польсько-литовської армії Я.К.Ходкевич та комісари в умовах, коли жовніри почали бунтувати, вимагаючи грошей). Причому бралася до уваги також довжина шляху, який подолали ті чи інші частини (*История Хотинского похода Якова Собеского 1621 // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси.* – К., 1896. – Вып.2. – С.56,57). Це пояснювалося тим, що затяжним підрозділам, які формувалися далеко від обумовленого місця збору (де відбувався військовий огляд), ще з XVI ст. давався тиждень або два на марш і цей час зараховувався до терміну служби. Стільки ж часу й на таких самих умовах давалося на дорогу додому після завершення її (*Plewczynski M. Zolnierz jazdy obrony potocznej za czasyw Zygmunta Augusta. Studia nad zawodem wojskowym w XVI w.* – Warszawa, 1985. – S.36, 37).

^k Лісовчики – польські кавалеристи-добровольці (їхнє військове формування свого часу створив полковник Александр Лісовський), які служили насамперед заради військової здобичі, а не жолду.

^l Маються на увазі подарунки турецькому султану.

^m Плата у формі данини татарам.

- ¹ Алекберли М.А. Хотинская война (1621 г.). – Черновцы, 1957. – 124 с.
- ² Василенко Г.А. Хотинська війна (З історії боротьби українського народу проти турецько-татарської агресії кінця XVI і початку XVII ст.). – К., 1960. – 98 с.
- ³ Антонович В.Б., Беґ В.А. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. – К., 1885. – Вып.1. – С.7.
- ⁴ Wisner H. Władysław IV Waza. – Wrocław–Warszawa–Kraków, 1995. – S.36.
- ⁵ З щоденника невідомого шляхтича. 7–31.VII 1621 // Кулиш П.А. История воссоединения Руси. – СПб., 1874. – Т.2. – С.403.
- ⁶ Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: У 3-х т. – К., 1990. – Т.2. – С.154.
- ⁷ Гуржій О., Корнієнко В. Воєнне мистецтво гетьмана Петра Сагайдачного. – К., 2002. – С.27.
- ⁸ Гуржій О.І., Корнієнко В.В. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. – К., 2004. – С.72.
- ⁹ Там само. – С.32.
- ¹⁰ Докладніше див.: Сас П.М. Исторична думка // Українська культура другої половини XVII – XVIII століть: У 5-ти т. – К., 2003. – Т.3. – С.537–574.
- ¹¹ Голобуцький В.А. Запорожское казачество. – К., 1957. – С.158–162, 174–175.
- ¹² Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – К., 1994. – С.228, 229, 238, 239.
- ¹³ Василенко Г.А. Вказ. праця. – С.62–67.
- ¹⁴ Марочкін В.П. Антифеодальний і визвольний рух на Україні в першій чверті XVII ст. – К., 1989. – С.58.
- ¹⁵ Алекберли М.А. Указ. соч. – С.78, 79, 82.
- ¹⁶ Алекберли М.А. Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI – первой половине XVII веков. – Саратов, 1961. – С.182, 185.
- ¹⁷ Василенко Г.А. Вказ. праця. – С.66.
- ¹⁸ Гуслистый К.Г. Петро Конашевич-Сагайдачний // УІЖ. – 1972. – № 4. – С.125.
- ¹⁹ Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России. – К., 1848. – Т.1. Приложения. – С.38, 41.
- ²⁰ Podhorodecki L. Kampania chocimska 1621 r. // Studia i materiały do historii wojskowości, 1964. – Т.10. – Cz.2. – S.101, 102.
- ²¹ Максимович М.А. Собрание сочинений. – К., 1876. – Т.1. – С.372; Яворницький Д.І. Гетьман Петро Конашевич Сагайдачний. – Дніпропетровськ, 1991. – С.54; Рашба Н.С. Очерк истории польско-турецких отношений в XVI – первой четверти XVII в. // Османская империя в первой четверти XVII в. Сборник документов и материалов. – М., 1984. – С.37.
- ²² Жукевич П. Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией (с 1609 г.). – СПб., 1906. – Вып.3. – С.164, 165, 184, 191, 192.
- ²³ Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1995. – Т.7. – С.458–462.
- ²⁴ Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків. – К., 1991. – С.89, 104.
- ²⁵ Палий А.І. Гетман Сагайдачний. – Умань, 2001. – С.90, 91; Чувардинський А.Г., Палий А.І. Гетман Сагайдачний. – К., 2002. – С.153, 155.
- ²⁶ Tretiak J. Historia wojny chocimskiej (1621). – Kraków, 1921. – S.48.
- ²⁷ Ibid. – S.82, 153, 154.
- ²⁸ Majewski R. Polski wysiłek obronny przed wojną chocimską 1621 r. // Studia i materiały do historii wojskowości, 1964. – Т.7. – Cz.1. – S.37.
- ²⁹ Podhorodecki L. Op. cit. – Т.10. – Cz.2. – S.123; Т.11. – Cz.1. – S.50.
- ³⁰ Podhorodecki L., Raszba N. Wojna chocimska 1621 roku. – Kraków, 1979. – S.123.
- ³¹ Podhorodecki L. Chocim, 1621. – Warszawa, 1988. – S.96.
- ³² Pietrzak J. Po Secorze i podczas wojny chocimskiej. Sejmy z lat 1620 i 1621. – Wrocław, 1983. – S.119–122.
- ³³ Pietrzak J. W przygaszonym blasku wiktoria chocimskiej. Sejm w 1623 r. – Wrocław, 1983. – S.14, 16.
- ³⁴ Serczyk W. Na dalekiej Ukrainie: Dzieje Kozaczyzny do 1648 roku. – Kraków, 1884. – S.233, 237.
- ³⁵ Biedrzycka A., Kaczmarczyk J. Kozacy zaporoscy w wojnie chocimskiej 1621 roku // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. – К., 1998. – С.62–80; Нагельський М. Петро Конашевич-Сагайдачний, гетьман Війська Запорозького в історіографічній спадщині та польських джерелах // Гуржій О.І., Корнієнко В.В. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. Додатки. – С.125–154.
- ³⁶ Biedrzycka A., Kaczmarczyk J. Op. cit. – С.79.
- ³⁷ Говард М. Війна в європейській історії. – К., 2000. – С.29–34.

- ³⁸ *Wimmer J.* Wojsko polskie w drugiej połowie XVII wieku. – Warszawa, 1965. – S.17,18; *Urwanowicz J.* Wojskowie “sejmiki”: koia w wojsku Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku. – Białystok, 1996. – S.15,16,187.
- ³⁹ *Wimmer J.* Op. cit. – S.19.
- ⁴⁰ *Urwanowicz J.* Op. cit. – S.32.
- ⁴¹ Великий князь литовський до українних старост і державців. 15.XI 1561 // *Lietuvos Metrika.* Кнуга Nr. 564 (1553–1567). – Vilnius, 1996. – S.81; Великий князь литовський до українних старост. 6.VI 1562 // *Ibid.* – S.94; Лист з канцелярії великого князя литовського до невстановленої особи з Луцька. 18.IV 1562 // *Ibid.* – S.98.
- ⁴² Розпорядження великокнязівського уряду про виділення грошей і сукна остерському старості “на козаків. 15.VI 1562 // *Ibid.* – S.109.
- ⁴³ Г.Ходкевич до Р.Сангушка. 7.IV 1568 // *Archiwum xx. Sanguszków w Siawucie.* 1554–1572. – Lwów, 1910. – T.7. – S.247.
- ⁴⁴ Там само. – 5. – VI. 1567. – S.175.
- ⁴⁵ Там само. – 7. – V. 1568. – S.267.
- ⁴⁶ *Леп'яко С.А.* Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). – Чернівці, 1999. – С.26.
- ⁴⁷ Вірогідно Р.Сангушко до Г.Ходкевича. Початок 1569 р. // *Archiwum xx. Sanguszków w Siawucie.* – S.357, 358.
- ⁴⁸ Еріх Лясота зі Стеблева. Щоденник // *Жовтень.* – 1984. – № 10. – С.104,107,108.
- ⁴⁹ Там само. – С.196,108.
- ⁵⁰ Б.Верещинський до Я.Замойського. 15. IV 1601 // *Стороженко А.В.* Стефан Баторий и днепровские казаки. Исследования, памятники, документы и заметки. – К., 1904. – С.320.
- ⁵¹ Там само.
- ⁵² Там само.
- ⁵³ Зобов'язання польного гетьмана Станіслава Жолкевського щодо виплати жолду війську. 30.V 1601 // *Pisma Stanisława Jękiwskiego.* – Lwów, 1861. – S.155–157.
- ⁵⁴ Інформація, згідно з якою мають здійснюватися воєнні витрати на війну в Інфлянтах з призначенням жолдів і приповіданням воєнної служби, послана його милості панові коронному гетьманові від його милості короля. 22.IV 1601 // *Archiwum Głowne Akt Dawnych w Warszawie* (далі – AGAD). – *Archiwum Zamoyskich.* – Dział I. 38. – S.80–82.
- ⁵⁵ *Ibid.* – S.81.
- ⁵⁶ *Ibid.* – S.80.
- ⁵⁷ *Ibid.* – S.82.
- ⁵⁸ *Довнар-Запольский М.* Жалованье запорожцам и количество полков их до 1648 г. // *Киевская старина.* – 1896. – Кн.2. Документы, известия и заметки. – С.53.
- ⁵⁹ І.Кучкович до Я.Замойського. 20.XII. 1602 // *Listy Stanisława Jękiwskiego* 1584–1620. – Kraków, 1868. – S.119.
- ⁶⁰ Я.Бородавка до Сигізмунда III. 7.III 1621 // *Мицик Ю.* Два листи гетьмана Нероди (Бородавки). Додатки. У кн.: *Mapra Mundi.* Збірник на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Львів; К.; Нью-Йорк, 1996. – С.438, 439; Відправлення козаків. V.1621 // *Biblioteka PAN w Kurniku.* – №330. – S.770.
- ⁶¹ Інструкція запорозьким послам до Сигізмунда III. III.1621 // AGAD. – *Archiwum Radziwiłłów.* – Dział II.741. – S.1–2.
- ⁶² Сигізмунд III до запорозьких козаків. 1621 // *Biblioteka PAN w Kurniku.* – S.778–780.
- ⁶³ Оборницький до Сигізмунда III. 28.VI. 1621 // *Jukaszewicz J.* Dzieje konfederacji wyznania helweckiego w Litwie. – Poznań, 1842. – S.165–166.
- ⁶⁴ Інструкція комісарам щодо переговорів із запорозькими козаками. 28.X. 1621 // *Жерела до історії України-Руси.* – Львів, 1908. – Т.8. – С.255.
- ⁶⁵ *Говард М.* Вказ. праця. – С.32.
- ⁶⁶ Комісія з козаками, вчинена у січні місяці 1622 року // *Biblioteka Muzeum im. Ks. Czartoryskich w Krakowie.* – № 206. – S.548–549.
- ⁶⁷ Інструкція запорозьким послам до короля і сейму. X.1621 // *Жерела до історії України-Руси.* – С.251–252; Інструкція комісарам щодо переговорів із запорозькими козаками, 28.X 1621 // Там само. – С. 253–255.
- ⁶⁸ Діаріуш зіткнення польського рицарства з поганством. 1621 // *Biblioteka im. Raczyńskich w Poznaniu.* – №2. – S.986; Щоденник Хотинської виправи 1621 р. Я.Остророга // *Памітники о выprawie chocimskiej r. 1621.* – Kraków, 1853. – S.25.

- ⁶⁹ Перекладений з цифр лист Я.Собеського до К.Збаразького. 22.IX 1621 // *Tretiak J.* – Op. cit. Dodatki II. – S.205.
- ⁷⁰ История Хотинского похода Якова Собеского 1621. // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – К., 1896. – Вып. 2. – С.93.
- ⁷¹ *Кулиш П.* История воссоединения Руси. – СПб., 1874. – Т.2. – С.400–405.
- ⁷² Асекурація, що надана козакам // *Tretiak J.* Op. cit. Dodatki III. – S.207.
- ⁷³ Асекурація запорозьким козакам // Biblioteka Muzeum im. Ks. Czartoryskich w Krakowie. – №111. – S.467.
- ⁷⁴ Комісія з козаками, вчинена у січні місяці 1622 року // *Ibid.* – S.540.
- ⁷⁵ *Ibid.* – S.560–561.
- ⁷⁶ Б.Радощевський до К.Збаразького. 6.VI 1622 // Biblioteka im. Raczyckich w Poznaniu. – № 2. – S.1250.
- ⁷⁷ М.Данилович до В.Гембіцького. 28.III 1622 // *Ibid.* – S.1149.
- ⁷⁸ А.Госевський до К.Радзівілла. 14.III 1622 // AGAD. – Archiwum Radziwiłłow. – Dział V.4560. – S.48.
- ⁷⁹ М.Данилович до В.Гембіцького // *Ibid.*
- ⁸⁰ *Pietrzak J.* Op.cit. – S. 12–14.
- ⁸¹ Лист від Війська Запорозького, даний королівським комісарам. 4. VI. 1622 // Biblioteka im. Raczyckich w Poznaniu. – №2. – S.1247, 1248; Б.Радощевський до К.Збаразького. // *Ibid.*; Королівські комісари до Сигізмунда III. 15. VII 1622 // AGAD. – Archiwum Zamoyskich. – Dział. I. 3036. – S.57.
- ⁸² *Ibid.* – S.57,58; Королівські комісари до М.Даниловича. 16.VI. 1622 // *Ibid.* – S.58.
- ⁸³ Королівські комісари до невідомого. 16(?).VII 1622 // *Ibid.* – S.60.
- ⁸⁴ Сигізмунд III до М.Даниловича. VI 1622 // Жерела до історії України-Руси. – Т.8. – С.269; Сигізмунд III до своїх комісарів. VI 1622 // Там само. – С.270, 271.
- ⁸⁵ Конституція варшавського вального сейму 1620 р. // *Volumina legum.* – Petersburg, 1859. – Т.3. – S.177; История Хотинского похода Якова Собеского 1621 // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – С.105.
- ⁸⁶ Оборона Речі Посполитої від поган. 1620 // Жерела до історії України-Руси. – С.215–223.
- ⁸⁷ Конституція варшавського вального сейму 1620 р. // *Volumina legum.* – S.181.
- ⁸⁸ *Ibid.* – S. 177.

The article analyses mythologems of Ukrainian historiography considering political pre-conditions of participation of Zaporozhians in Khotyn war in 1621, as well as research versions about Cossacks army financing of that time. The conclusion is made that in that year Zaporozhians were formally taken on temporary military service after the procedure of forming of mercenaries, and factually – in composition with separate contingent, which was formed by the principle of hired army. The amount, structure and time of payment of mercenary and extraordinary money reward to Cossacks are clarified.